

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Φεβρουάριος 2006 • τεύχος 141 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 2006
τεύχος 141 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτησια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού
Γιά τούς συνδρομητές του
έξωτερικού:
IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324
0174 048
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
Κωδικός: 1572
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.
Άγαθίου 3,
Άθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Μιχάλης Σκομβούλης, La Sorbonne en grève 5
Νικόλας Σεβαστάκης, Οί άλήθειες του λογισμικού ...8

Άγγελος Έλεφάντης, Οί Παλαιστίνιοι
κι έμεις 11
Γιάννης Μπαλαμπανίδης, Ό «σύντροφος»
Γιώργος Καρατζαφέρης 15
Άγγελος Έλεφάντης, Τό πράσινο
καί οί σχολικοί κήποι 19
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Η υπεράσπιση
της κοινωνίας (1940-1945) 22
Ευα Καλπουριτζή, Γυναίκες/άνδρες:
φύση/πολιτισμός στή Φόνισσα
του Παπαδιαμάντη 34
Μαρίλια Κοσμοπούλου, Άννα Μαρλύ
Η τροβαδοῦρος της Άντίστασης 43

Κατερίνα Λαμπρινοῦ, «Τό όπλο παρά πόδα.
Οί πολιτικοί πρόσφυγες του έλληνικού έμφυλίου
πολέμου στήν Άνατολική Ευρώπη» 45
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις 50

Έξώφυλλο: Μπουζιάνης, Σπουδή κοριτσιότικου μπράτσου,
Παρίσι 1931. Άπό τό άλμπουμ Μπουζιάνης. Συλλογή
του Βασίλη Ι. Βαλαμποῦ, πού παρουσιάστηκε στό Μουσείο Μπενάκη 16.11.2005 έως 5.2.2006.

La Sorbonne en grève*

Τό νέο ἀπό τίς τελευταῖες ἐξελίξεις στή Γαλλία δέν εἶναι ἡ προώθηση ἀπό τή γαλλική κυβέρνηση μιᾶς τροπολογίας ὅπως τό CPE (contract premiere embauche-συμβόλαιο πρώτης πρόσληψης), αὐτό ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνει τήν τάση τῶν βασικῶν κρατῶν τῆς Ε.Ε. νά στραφοῦν ὅλο καί περισσότερο στό ἀγγλοαμερικανικό πρότυπο ἀγορᾶς ἐργασίας (στίς ΗΠΑ τέτοιοι ὄροι ἐργασίας ἀποτελοῦν τόν κανόνα ἐδῶ καί χρόνια). Τό νέο εἶναι ὅτι οἱ ἀντιδράσεις, κυρίως τῶν φοιτητῶν, ἀπέναντι στό μέτρο πῆραν τέτοιες διαστάσεις πού ἔφτασαν στήν κατάληψη περισσότερων τῶν μισῶν γαλλικῶν πανεπιστημίων, καί ἰδίως τοῦ συμβολικοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῆς Σορβόννης γιά πρώτη φορά μετά ἀπό 38 χρόνια, δημιουργώντας ἐπί δέκα μέρες ἕνα κλίμα «διαρκοῦς ἐξέγερσης». Οἱ ἀναλογίες μέ τό Μάη τοῦ '68 εἶναι φυσικά εὐλογες, ἀλλά κατά τή γνώμη μου κυριότερες εἶναι οἱ διαφορές: τά πράγματα σήμερα εἶναι πολύ πιό ἄγρια, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τό ζήτημα τῆς καταστολῆς...

Πρῶτα ὅμως τά γεγονότα. Ἡ κυβέρνηση Ντέ Βιλπέν ἀποφασίζει τόν προηγούμενο μήνα ἐντός τοῦ νομοσχεδίου γιά τήν «εἰσότητα τῶν εὐκαιριῶν» (!) νά εἰσαγάγει μιᾶ τροπολογία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, ἐν ὀνόματι τῆς καταπολέμησης τῆς ἀνεργίας τῶν νέων, οἱ ἐργοδότες μποροῦσαν νά προσλαμβάνουν γιά δύο χρόνια ἀνέργους κάτω τῶν 26 ἐτῶν μέ δικαίωμα ἀπόλυσής τους ὁποιαδήποτε στιγμή κατά τή διάρκεια τῆς διετίας χωρίς καμία μορφή περιορισμοῦ καί καμία ἀποζημίωση, παρά μόνο μέ μιᾶ προηγούμενη δεκαπενθήμερη προειδοποίηση. Οἱ ἀντιδράσεις στήν ἀρχή εἶναι σποραδικές, ὅμως μπροστά στήν προοπτική ψήφισης τοῦ νομοσχεδίου ἀπό τό κοινοβούλιο στά τέλη Φεβρουαρίου, μιᾶ ἀλυσιδωτή προσπάθεια κινητοποίησης ξεκινᾷ στά πανεπιστήμια. Ἀπό τήν Δευτέρα 6 Μαρτίου τό ἕνα πανεπιστήμιο κλείνει μετά τό ἄλλο, τήν Τρίτη 7 Μαρτίου, πολυπληθέστατες διαδηλώσεις διοργανώνονται στίς μεγάλες πόλεις τῆς Γαλλίας μέ κοινή συμμετοχή συνδικάτων καί φοιτητῶν, ἡ τηλεόραση προβάλλει ἐλάχιστα τό γεγονός, δείχνει ἀντιθέτως τόν Ντέ Βιλπέν νά «σέβεται» τούς διαδηλωτές ἀλλά νά εἶναι «ἀποφασισμένος» γιά τήν προώθηση τῶν μέτρων, ἐνῶ ὁ Σαρκοζί συντομεύει τήν ἐπίσκεψή του στίς Ἀντίλλες προκειμένου νά ἀναλάβει δράση. Τήν Τετάρτη, μιᾶ μεγάλη ὁμάδα φοιτητῶν καταλαμβάνει τά κεντρικά κτίρια τῆς Σορβόννης, οἱ καταλήψεις ἐπεκτείνονται σέ ὅλη τή χώρα, σύντομα πάνω ἀπό 45 πανεπιστήμια βρίσκονται ὑπό κατάληψη (στή Ντιζόν, τήν Τούρ, τήν Τουλούζ, τήν Μασσαλία...). Τελικά γίνεται γνωστό ὅτι ὁ νόμος πέρασε ἀπό τό κοινοβούλιο τό βράδυ τῆς Τετάρτης. Τήν Πέμπτη, ὁμάδες φοι-

* Κατά λέξη: «Ἡ Σορβόννη σέ ἀπεργία» καλύτερα «Ἡ Σορβόννη ὑπό κατάληψη».

τητῶν συγκεντρώνονται ἔξω ἀπό τήν Σορβόννη προκειμένου νά μποῦν κι αὐτές μέσα ἀπό ἐκείνη τή στιγμή τόν πρῶτο λόγο παίρνουν τά GRS (τά δικά μας MAT), ἕνας πρωτοφανής γιά τό κέντρο τοῦ Παρισιοῦ ἀριθμός ἀστυνομικῶν δυνάμεων κλείνει μέ κλοῦβες τούς δρόμους γύρω ἀπό τό πανεπιστήμιο καί ἀπωθεῖ τούς φοιτητές πού ἤθελαν νά μποῦν στό κτίριο. Ὅσοι εἶναι μέσα κρεμᾶνε πανό ἀπό τά παράθυρα καί πετᾶνε χαρτιά στούς ἀστυνομικούς, ὅσοι ἀπωθήθηκαν μεταφέρουν τήν ἀναταραχή στίς γύρω περιοχές, τό κέντρο γιά ἕνα εἰκοσιτετράωρο βρίσκεται σέ συνεχῆ ἀναβρασμό ἀπό αὐθόρμητες διαδηλώσεις. Τήν Πέμπτη τό βράδυ, μιά ἀρκετά μεγάλη ὁμάδα νέων κλείνει τήν πλάς Σαίν-Μισέλ μέ αὐτοσχέδια ὁδοφράγματα, τήν Παρασκευή τό μεσημέρι, μιά καθιστική διαμαρτυρία παραλύει τό Καρτιέ Λατέν κάνοντας ἑξαλλους τούς φιλήσυχους Παριζιάνους πού πᾶνε στή δουλειά τους. Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ἐπεμβαίνει ἡ ἀστυνομία καί ἐπαναφέρει τήν τάξη... Τό τέλος εἶναι γνωστό. Τό ξημέρωμα τοῦ Σαββάτου, ὕστερα ἀπό ἐντολή τοῦ ὑπ. Παιδείας καί ἄδεια τοῦ προέδρου τοῦ ιδρύματος, γιατί ὅπως εἶπαν «δέν μποροῦν νά βλέπουν νέους πού μιμοῦνται τούς παπποῦδες καί τούς πατεράδες τους νά καταστρέφουν τήν ἐθνική κληρονομιά», τά GRS εἰσβάλλουν στή Σορβόννη πετᾶνε δακρυγόνα ἐντός τοῦ κτιρίου, χτυποῦν καί βγάζουν διά τῆς βίας ἔξω τούς φοιτητές. Οἱ ταραχές καί οἱ συγκρούσεις μέ τήν ἀστυνομία θά συνεχιστοῦν ὅλο τό Σαββατοκύριακο.

Δέν ξέρω ἂν πράγματι εἶναι ἀποτέλεσμα μιμητισμοῦ ὅσα γίνονται στό Παρίσι τό τελευταῖο δεκαήμερο, τό μόνο σίγουρο εἶναι ὅτι προκάλεσαν μιά ριζική διαφοροποίηση στή φυσιογνωμία τοῦ πανεπιστημίου. Τό γαλλικό πανεπιστήμιο, τουλάχιστον τῆς Σορβόννης, εἶναι σήμερα ἕνας αὐστηρά ἐλεγχόμενος καί ἀρκετά γραφειοκρατικοποιημένος χώρος (τό κτίριο φυλάσσεται ἀπό σεκιουριτάδες πού γιά νά σέ ἀφήσουν νά μπεις πρέπει νά τούς δείξεις τήν «κάρτα» σου, γιά νά ἔχεις πρόσβαση στίς βιβλιοθηκῆς πρέπει νά ἔχεις καί πάλι τίς ἀντίστοιχες «κάρτες», τό ἴδιο καί γιά τίς φωτοτυπίες...) καί εἶναι σίγουρα μεγάλη ἀλλαγή ὅταν μπαίνοντας ἀντικρίζεις ἀναρτημένο ἕνα σύνθημα τοῦ εἴδους «Guy Debord est vivant» (ὁ Γκύ Ντεμπόρ ζεῖ). Τέτοια συνθήματα, οἱ αὐτοσχέδιες-ἀπροειδοποιητές καθιστικές διαμαρτυρίες μέρα μεσημέρι στό Καρτιέ Λατέν, ἡ ἐπαναφορά τῆς παθητικῆς ἀντίστασης, ὅλα τους ἀποπνέουν ἕναν ἀέρα ἐξεγερσιακῆς «αὐτορρυθμίσσης», ξένο γιά τήν ἀποκλειστικῶς ἀπό τήν ἀγορά αὐτορρυθμιζόμενη σύγχρονη κοινωνία.

Ἴσως τό κίνημα ἐναντία στό CPE νά μὴν ἀντέξει καί νά ἐξαντληθεῖ ἀπό τή βία τῶν CRS καί τήν ἀδιαφορία τῶν ὑπόλοιπων (παρότι οἱ συνεχεῖς κινητοποιήσεις πού ἔχουν προαναγγελεθεῖ ἀφήνουν τά πάντα ἀνοιχτά, καί σίγουρα τό μέλλον τοῦ Ντέ Βιλπέν). Δυό ὅμως σημεῖα νομίζω πῶς θά πρέπει νά τονι-

στοῦν: τό πρῶτο ἀφορᾶ τίς εὐρύτερες προοπτικές καί τή δυναμική αὐτοῦ τοῦ κινήματος· ὑπενθυμίζουμε ὅτι οἱ τελευταῖες ἀναταραχές ἔρχονται λίγους μῆνες μετά τήν ἐξέγερση τοῦ Νοεμβρίου. Τό ἐρώτημα λοιπόν εἶναι τί θά γινόταν ἂν αἰτήματα τῶν φοιτητῶν συντονίζονταν μέ αἰτήματα τῶν ἀποκλεισμένων τῶν προαστίων καί εὔρισκαν κάποιο εὐρύτερο πλαίσιο ἄρθρωσης (μήπως ἡ ἀνεργία καί ἡ ἐργασιακή ἀνασφάλεια δέν εἶναι ἓνα τέτοιο;). Τό δεύτερο ἀφορᾶ τά δικά μας πράγματα: ἐπειδή, ὡς γνωστόν, ἡ «ἀρχή τῆς ἐπικουρικότητας» εἶναι βασική ἀρχή λειτουργίας τῆς Ε.Ε. θά πρέπει νά ἀναμένουμε ἀργά ἢ γρήγορα (γρήγορα μᾶλλον) τήν υἱοθέτηση ἀνάλογων μέτρων κι ἀπό τήν ἐλληνική κυβέρνηση, ἴσως μάλιστα καί πιό σκληρῶν, ἂν ἀναλογιστοῦμε τίς ἀγγλοσαξονικές καταβολές τῶν ἰθυόντων της. Τά γεγονότα στή Γαλλία εἶναι ἔτσι μιά προειδοποίηση γιά ὅλα ὅσα μᾶς περιμένουνε, γιά ὅλα ὅσα πρέπει νά πράξουμε.

Μιχάλης Σκομβούλης

Οἱ ἀλήθειες τοῦ λογισμικοῦ

Σκάνδαλα ὅπως τό ἐγγώριο Μαβίλη-Γκέιτ συνιστοῦν, ἄραγε, μιά «κακιά ὦρα» πού βγάξει ἀπό τά ροῦχα της τή δημοκρατική μας τάξη καί τούς θεσμούς της;

Ἡ, μήπως, προσχωρώντας σέ μιά συνθήκη ὅπου ἡ δογματική τῆς ὀλιγκῆς ἀσφάλειας μεταφράζεται σέ μιά λαβυρινθώδη ἐπιτήρηση προσώπων καί κινήσεων, κειμένων καί συνομιλιῶν, θά ἔπρεπε νά στοιχηματίζουμε γιά τό ἀντίθετο; Ὅτι, δηλαδή, τό σκάνδαλο —αὐτά τά ἐπεισόδια ἀνομίας πού χρωματίζουν τακτικά τίς κοινωνικές ρουτίνες— ἔχει ἀνατιμηθεῖ σέ βέβαιο συμφραζόμενο κάθε σύγχρονου συστήματος διακυβέρνησης· καί ὅτι τοῦτο τό τελευταῖο ζεῖ μιά διαρκή ὀμηρία σέ φόβους καί ὑποψίες πού τό ἴδιο ἔχει ἀφήσει νά ἐξυφανθοῦν.

Νομίζω ὅτι μόνο ἂν ἐντάξουμε τό «ἀστυνομικό» γεγονός ὑποκλοπῶν καί παρακολουθήσεων σέ αὐτό τό πλαίσιο ὅπου τό σκάνδαλο γίνεται μοναδική, σχεδόν, εὐκαιρία γιά ἀναμόχλευση τῶν δημόσιων παθῶν, μόνο ἔτσι μπορούμε νά σκεφτοῦμε καί τίς πραγματικές ἐκτροπές σέ ὄλη τους τήν ἔκταση.

Τί εἶναι, ὅμως, ἐδῶ μιά ἀληθινή ἐκτροπή; Τό ὅτι ἐφόσον συντρέχουν οἱ δυνατότητες γιά νά ἐπισυμβεῖ τό χειρότερο, αὐτό δέν μπορεῖ, μοιραῖα, παρά νά ἐπέλθει. Ὅχι βεβαίως ἐπειδή ἰσχύει τό «ὄλα εἶναι δυνατά» —ὅπως ἔλεγε ἡ Χάνα Ἀρεντ γράφοντας γιά τόν ὀλοκληρωτισμό— ἀλλά γιατί ἀπό καιρό μᾶς ἔχει κοινοποιηθεῖ ἡ ἰσχυρή πιθανότητα νά συμβαίνουν παρόμοια πράγματα καί, κατὰ κάποιον τρόπο, μαθαίνουμε ὅ,τι ἤδη γνωρίζουμε. Τό ὅτι ἡ ἐκτροπή γίνεται πεπρωμένο, τό ὅτι τό κακό γίνεται, ξανά καί ξανά, κοινότοπο εἶναι ἀπλῶς συνέπεια τοῦ μηνύματος πού μᾶς ἔχει σταλεῖ πρό καιροῦ.

Τό συγκεκριμένο μήνυμα προϋπάρχει τῆς Vodafone καί τῶν λογισμικῶν της γιατί εἶναι αὐτό πού ἔκανε τό λογισμικό ἰσχυρότερο ἀπό κάθε Λόγο, τήν κυρίαρχη ὑποκλοπή ἀκμαιότερη ἀπό κάθε κυριαρχία. Τό μήνυμα ἀφορᾷ ἓνα εἶδος συμμαχίας τῶν προθύμων, αὐτή τή συμμαχία ὅπου ἡ ἑταιρική γιγάντωση συναντᾷ τήν πολιτική σμίχρυνση καί ἡ ἀδιαφάνεια τῆς ὑπερεθνικῆς δικτύωσης τῶν ποικίλων agencies συγκλίνει μέ τά ἰδιαίτερα συμφέροντα πού ἰδιωτικοποιοῦν, στήν πράξη, τίς δομές τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Νομίζω ὅτι μιά τέτοια συμμαχία τῶν προθύμων δέν θά μπορούσε νά συγκροτηθεῖ παρά μέσα ἀπό τή διαρκή παραβίαση τοῦ συνόρου ἀνάμεσα στή νόμιμη καί στήν παράνομη ἐπιτήρηση, ἐπιχειρώντας οὐσιαστικά νά καταλύσει κάθε ὄριο ἀνάμεσα στήν κρατική καί στήν ὅποια ἄλλη (ἰδιωτική, ἐπιχειρηματική, ἐγκληματική, ἐντόπια ἢ ἀλλοδαπή) σκοπιμότητα.

* Ἀναδημοσίευση ἀπό τήν Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία, 12.3.06

Ἡ φαντασμαγορία μιᾶς ἀνεξέλεγκτης καί ὑπερβατικά ἀποθεωμένης πολυπλοκότητας —λατρευτικό σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ νέου μάνατζερ, τοῦ γραφειοκράτη ἢ τῶν ἀνθρώπων μέ τό βαλιτσάκι στά βάν τῶν ἀθηναϊκῶν δρόμων— προδικάζει καί τήν ἔκβαση τῆς ὅλης ἱστορίας πού συνδέεται μέ τή συμμαχία τῶν προθύμων: ἐνέργειες τῶν ὁποίων χάνεται καθ' ὁδόν ἡ ἀκριβῆς ἀφετηρία, οἱ λόγοι ἐνεργοποίησης, οἱ δράστες καί κυρίως τό μέτρο καί ἡ αἰτία τῆς στόχευσης.

Γι' αὐτό ἀκριβῶς καί ἡ βιομηχανία τῆς ἐπιτήρησης θίγει δυνητικά τούς πάντες ἢ μπορεῖ νά ἐμφανίζει ἀνά πάσα στιγμή τίς πιό ἀπίθανες λίστες θυμάτων. Ἡ ἀδιακρισία εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς ἐφόσον ἔχει ἤδη θραύσει τή διάκριση ἀνάμεσα στόν ἐχθρό καί στόν φίλο, στό βαθύ κράτος καί στούς ὑπόπτους ἀντιπάλους του.

Τί μετατρέπει ὅμως σέ πεπρωμένο ἓνα λογισμικό παρακολούθησης, πέρα ἀπ' τό χέρι καί τά πλήκτρα πού τό ἐγκαθιστοῦν;

Ἀπό αὐτό τό ἐρώτημα μποροῦμε νά βροῦμε τό νῆμα πού ὀδηγεῖ στό σχηματισμό μιᾶς αὐτοεπιτηρούμενης κοινωνίας, ἡ ὁποία ὑποκλῆπτει συστηματικά τήν ἀφηρημένη καί ἀνενεργή πλέον βούληση τῆς πολιτικῆς κοινότητας νά ἐλέγχει τά πεπρωμένα της. Εἶναι τραγικό λάθος νά συγχέουμε τήν ἰδεολογία τῆς ἐπιτήρησης μέ τόν ἐγκλεισμό σέ μιᾶ στάσιμη καί νεκρωτική διαφάνεια.

Συμβαίνει μᾶλλον κάτι διαφορετικό: πολλαπλασιάζονται οἱ καταστάσεις ὅπου διαβρώνεται ἀνεπανόρθωτα καί ἀπό πολλές πλευρές κάθε ἴχνος πολιτικῆς αὐτονομίας γιά νά ἀναβαθμιστοῦν ἀπλῶς τά συμβόλαια μεταξύ τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν λογισμικῶν πού τόν ἐπεξεργάζονται καί τόν κηδεμονεύουν. Ἀκραία ἐκδοχὴ αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης εἶναι ἡ παθολογική σχέση τῶν πολιτῶν μέ τίς συνωμοσίες πού φαντάζονται ὅτι συμβαίνουν ἢ τίς μηχανορραφίες πού συντρέχουν πραγματικά, πέρα ἀπό τίς μυθολογίες πού τίς συνοδεύουν.

Ἄλλᾳ μιᾷ ἠπιότερῃ ἐκδοχῇ τῆς αὐτοεπιτηρούμενης κοινωνίας εἶναι ἀπλά ἐκείνη ἡ καθημερινότητα πού συνηθίζει ἢ συνεργάζεται μέ ὅλα ὅσα τή μειώνουν καί τήν παραμορφώνουν χωρίς νά τήν «προσάγουν» ἄμεσα.

Κοινωνία ἐλέγχου εἶναι ἀκριβῶς ἡ μορφή ἐνός κατακερματισμένου χώρου πού ἀποδεικνύεται ἀνῆμπορος νά ἀνταλλάξει, ἔστω προσωρινά, τήν κεκτημένη εἰρήνη του —τίς ἐπιπόλαιες ἀποσκιρτήσεις ἢ τίς ἀνώδυνες δυσφορίες τῶν πολιτῶν— μέ τήν ἀξιοπρέπειά του, τή μελαγχολική του σταθερότητα μέ τούς βηματισμούς τῆς χειραφέτησής του, τή δημοκρατική του ἀπολίθωση μέ τή δημοκρατική του ἐνεργοποίηση. Γι' αὐτό καί στήν καθηλωμένη δημοκρατία ἔρχεται πάντοτε τό σκάνδαλο —τό χρηματιστήριο, οἱ ὑποκλοπές, τό παραδικαστικό...— νά ἐμφυσησει τήν ὑποψία τῆς κίνησης ὡς ἀρνητικότητας πού τρώει τά θεμέλιά της: μόνο πού ἡ διαχείριση τῆς ὑποψίας καί ὁ ἐπικοινωνιακός της διαμοιρασμός μετα-

ξυ ὀχλοβοῆς καί μονόστηλου, ἀνάμεσα σέ πρόσκαιρο πάταγο καί ἀπότομη κατασίγαση, δέν μπορεῖ νά γεννήσει τίποτα ἄξιο.

Ἄν δέν μπορούμε, λοιπόν, νά ἐντοπίσουμε τούς «ὑποκλοπεῖς», ἔχουμε ὥστόσο τά τεκμήρια γιά τήν ἀναγνώριση τοῦ πεδίου στό ὁποῖο ἐνεργοποιοῦνται ἀκόμα. Τό ἴδιο τό πεδίο δέν βρίσκεται στή σκιά —ὅπως τά περίφημα τηλέφωνα σκιές— ἀλλά ἐκεῖ ὅπου ἡ πολυπλοκότητα ὡς ἐπίσημη ἰδεολογία φιλοξενεῖ μιά διευρυνόμενη ἀνευθυνότητα καί ἡ διαρκῆς ἐκκρεμότητα τῆς συνωμοσίας καί τῆς «ἔκτακτης ἀνάγκης» ἐγγυᾶται ἀπλῶς τήν ἀφάνεια τῆς δημόσιας ἀρετῆς.

Σέ αὐτό τό κενό μπορούμε, ἐν τέλει, νά ἐντοπίσουμε τίς διαβάσεις ἐνός μετα-ολοκληρωτισμοῦ: μιά νέα ἐκδοχή τῆς «ὑλῆς καί τῆς μορφῆς» τῆς ἐξουσίας πού ἐγκαθίσταται ἐφεξῆς μέσα στή φιλελεύθερη πολυαρχία καί στίς ἐταιρικές διακυβερνήσεις της, μέσα στά διεθνή δίκτυα καί τά ἀμφίβολα πρωτόκολλά τους, ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ θεσμοῦ καί στή σκιά κάθε δικαίου.

Νικόλας Σεβαστάκης

Ἄπό τήν Καθημερινή, 14 Μαρτίου 2006

ΟΙ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΟΙ ΚΑΙ ΕΜΕΙΣ

του Άγγελου Ήλεφάντη

Θέλω νά γράψω ἐδῶ, στόν οἰκεῖο χῶρο τοῦ *Πολίτη*, γιά ἓνα ἀπό τά πιό τρομερά προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας, πρόξενο πολέμων, δυστυχίας τῶν ἀνθρώπων, ταπεινώσεων, καταπιέσεων, ἀλλά καί πηγῆ τεράστιων οἰκονομικῶν καί γεωπολιτικῶν συμπερόντων πού δυναμιτίζουν συνεχῶς τή διεθνή πολιτική καί ἀπειλοῦν γενικότερες πολεμικές συρράξεις. Νά γράψω γιά τό ζήτημα τῆς Παλαιστίνης, γιά ἓνα τόσο μεγάλο, περίπλοκο καί τραγικό ζήτημα. Συμπυκνώνεται στήν παλιά ἔκφραση –πού ἴσχυε γιά τοὺς ἀνά τόν κόσμο Ἑβραῖους, ἀλλά τῶρα ἀντιστρέφεται, ἂν τό δοῦμε ἀπό τήν πλευρά τῶν Παλαιστινίων: «Ἕνας λαός χωρίς πατρίδα, μιά πατρίδα χωρίς λαό», τουλάχιστον κατά τό ἡμῖς, διότι οἱ Παλαιστῖνοι ὡς λαός ὑπάρχουν, δέν ἔχουν ὅμως δικό τους ἀνεξάρτητο κράτος. Διότι οἱ Παλαιστῖνοι, οἱ Ἄραβες τῆς Παλαιστίνης, πού πατρίδα τους ἦταν τά πολυματωμένα χῶματα αὐτῶν τῶν τόπων, βρέθηκαν ἀπό τό 1948 ξεσπιτωμένοι, στά στρατόπεδα, στή διασπορά, στριμωγμένοι στή στενή Λωρίδα τῆς Γάζας καί τῆς δυτικῆς ὄχθης καί πολύ λιγότεροι μέσα στό ἴδιο τό Ἰσραήλ. Λέγονται καί τόποι ἱεροί αὐτά τά μέρη, Ἅγιοι Τόποι καί γιά τίς τρεῖς μονοθεϊστικές θρησκείες. Ἐκεῖ ὁ Χριστός καί οἱ Ἀπόστολοι, ἐκεῖ ὁ Προφήτης Μωάμεθ τῶν Μουσουλμάνων καί τό ἱερό τους τέμενος Ἀλ-Ἀκσά, ἐκεῖ οἱ Ἑβραῖοι, οἱ ἀρχαῖοι βασιλεῖς καί οἱ προφῆτες τους, ἐκεῖ ἡ Ἅγια Πόλη καί γιά τίς τρεῖς θρησκείες, ἡ Ἱερουσαλήμ.

Συνέβη ὅμως οἱ Ἅγιοι Τόποι –πού δέν ἔχουν πιά παρά ἐλάχιστους χριστιανούς ἀλλά πολλές εἰκόνες καί ναοὺς χριστιανικούς– καί τά ὅμορα στή σημερινή ἐποχή ἀραβικά κράτη, μέ τήν κατάρρευση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μετά τόν Α΄ παγκόσμιον πόλεμον, νά μετατραποῦν ἀρχικῶς σέ προτεκτοράτα τῆς Μ. Βρετανίας καί τῆς Γαλλίας. Στή συνέχεια, στό τέλος τοῦ Β΄ παγκόσμιου πολέμου, τά μέρη αὐτά τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς μετατράπηκαν σέ ἀνεξάρτητα ἐθνικά κράτη (Ἰράκ, Ἰορδανία, Συρία, Λίβανος, Αἴγυπτος). Ἐκτός ἀπό

μέρος τῆς Παλαιστίνης (πού καί αὐτό προοριζόταν νά γίνει κράτος τῶν Παλαιστινίων), βρετανικό προτεκτοράτο ὡς τότε, μετά τόν νικηφόρο πόλεμον τῶν Ἰσραηλιτῶν κατά τῶν ὁμορων ἀραβικῶν κρατῶν καί τῶν ἐπιχώριων μπέηδων, ἐπί τοῦ ὁποῖου *manu militari* οἱ Ἰσραηλινοὶ δημιούργησαν τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ (1948).

Παρακάμπω τίς «λεπτομέρειες» γιά νά θυμίσω μόνο τά μεγάλα γεγονότα, ἀπό τό '48 ὡς σήμερα: προσφυγιά ἑκατοντάδων χιλιάδων Παλαιστινίων πού θά ζήσουν μέσα στήν ἀθλιότητα τῶν στρατοπέδων· δεύτερος ἀραβοῖσραηλινός πόλεμος μέ τήν κρίση τοῦ Σουέζ τό 1956, τρίτος ἀραβοῖσραηλινός πόλεμος τό 1967 (ὁ ὀνομαζόμενος πόλεμος τῶν 6 ἡμερῶν), ἐγκατάσταση Ἑβραίων ἐποίκων στά κατεχόμενα ἐδάφη, ἐποίκων προερχόμενων κυρίως ἀπό τά σοσιαλιστικά κράτη, τέταρτος ἀραβοῖσραηλινός πόλεμος τό 1973 (πόλεμος τοῦ Κιπούρ) μετά τόν ὁποῖο ἡ Αἴγυπτος καθορίζει ὀριστικά τά σύνορά της μέ τό Ἰσραήλ τό ὁποῖο τῆς ἀποδίδει τή χερσόνησο τοῦ Σινᾶ, τό 1980 ἡ Κνεσέτ ἀνακηρύσσει πρωτεύουσα τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ τήν Ἱερουσαλήμ, ταυτόχρονη προσάρτηση τοῦ Γκολάν, ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα τῆς Ὀργάνωσης γιά τήν Ἀπελευθέρωση τῆς Παλαιστίνης. Τό Ἰσραήλ εἰσβάλλει στό Λίβανο, τό 1987 ξεσπᾷ ἡ πρώτη Ἰντιφάντα στά κατεχόμενα ἐδάφη, ἐγκαθιδρύεται αὐτόνομο καθεστῶς στή Λωρίδα τῆς Γάζας καί τήν Ἱεριχώ, δεύτερη Ἰντιφάντα τό 2000, ἐκλέγεται ὁ Σαρὸν πρωθυπουργός τοῦ Ἰσραήλ ἐνῶ ἡ βία κλιμακώνεται μέ συνεχεῖς ἐπιθέσεις αὐτοκτονίας Παλαιστινίων καί παράλληλα οἱ Ἰσραηλινοὶ καταλαμβάνουν τή Δυτική Ὀχθη καί τή Γάζα, θάνατος τοῦ Ἀραφάτ, «τέλος» (πού δέν ἔχει τέλος) ἀνάδειξη στήν ἐξουσία τῆς Χαμάς ὕστερα ἀπό τίς τελευταῖες ἐκλογές (2005) καί μάλιστα μέ ὑψηλό ποσοστό ψήφων.

Σέ ὅλη αὐτή τήν τραγική καί ματωμένη, κι ἀπ' τά

δύο μέρη, περίοδο δύο είναι οι κύριες, οι ἀμετάθετες, καί ἐκδιαμέτρου ἀντίθετες θέσεις τῶν ἀντιμαχομένων παρατάξεων-ἐθνῶν, τῶν Παλαιστίνιων καί τῶν Ἰσραηλινῶν.

Ἀπό τή μεριά τῶν Ἰσραηλινῶν προβάλλεται ὅτι ἡ Παλαιστίνη, τήν ὅποια οἱ Ἰσραηλινοί κατέλαβαν τό 1947 καί ἐπί τῆς ὁποίας ἴδρυσαν τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ, τοὺς ἀνήκει ἀπό πάντα μέ ἀνθρώπινο καί θεῖο δικαίωμα. Βάσει ἀνθρωπίνου δικαιώματος διότι ἡ γῆ αὐτή ἀπό τά 2000 π.Χ. περίπου ὡς τήν ἐκδίωξή τους ἀπό τοὺς Ρωμαίους τό 135 μ.Χ. ἦταν ἡ γῆ τῶν προγόνων τους καί ὅπου διάφοροι κατακτητές, Ρωμαῖοι, Βυζαντινοί, Σταυροφόροι, Ὀθωμανοί, Βρετανοί τοὺς ἐμπόδιζαν νά ἐπιστρέψουν. Ἀλλά ἦταν δική τους. Κι ἦταν, ἐπιπλέον, δική τους θεῖο δικαίωμα διότι εἶχε δοθεῖ στοὺς ἀρχαίους ἀρχηγούς τῆς φυλῆς τους, τόν Ἀβραάμ, τόν Μωυσή ἀπό τόν ἴδιο τόν Θεό, ὡς τόπος λατρείας τοῦ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, του Γιαχβέ, καθ' ὅσον αὐτοί ἦταν ὁ κλητός καί περιούσιος λαός πού θά περιέσωζε καί θά διέδιδε μεταξύ τῶν ἀνθρώπων τό Θέλημά Του, τή λατρεία Του. Ἄρα οἱ σημερινοί Ἑβραῖοι εἶναι οἱ μόνοι πού δικαιούνται νά κατέχουν τή γῆ τῶν προγόνων τους, τόν ἱερό τόπο τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ. Μετά, λοιπόν, τήν τρομακτική καταστροφή πού ὑπέστησαν ἀπό τοὺς Ναζί μέ τό Ὀλοκαύτωμα στόν Β' παγκόσμιο πόλεμο, πάλι θεῖο δικαίωμα καί μέ θεῖα ἐντολή ἐπέστρεψαν στήν Παλαιστίνη καί ἴδρυσαν τό κράτος τοῦ Ἰσραήλ σ' αὐτά τά ἱερά μέρη, ἀπό τά ὅποια κανεῖς δέν ἔχει τό δικαίωμα νά τοὺς ἐκδιώξει. Ἡ ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη τοὺς ὀφείλει αὐτή τήν πατρίδα.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἔρχεται κατάντικρο ἡ θέση τῶν Παλαιστίνιων. Ἡ Παλαιστίνη τοὺς ἀνήκει ἐπίσης μέ ἀνθρώπινο καί θεῖο νόμο. Διότι Ἀραβες τήν κατοικοῦν ἀπό τό 638 μ.Χ., ἐπ' αὐτῆς ἐκυριάρχησαν ἐπί αἰῶνες, εἶναι ἡ γῆ τῶν προγόνων τους, ἡ πατρίδα τους. Ἐκεῖ τά παλαιά τους ἱερά, ἡ δική τους ἱερή πόλη τῆς Ἱερουσαλήμ, ὁ ἱερός Θόλος τοῦ Βράχου ἀπ' ὅπου ὁ προφήτης Μωάμεθ ἐκτινάχτηκε στά οὐράνια, γιά τό οὐράνιο ταξίδι του πρὸς τόν Θεό, ἐκεῖ ὁ προφήτης πού τοὺς κληροδότησε γιά πάντα καί ἀνεκκλήτως αὐτά τά μέρη. Ἐκεῖ τό Ἱερό Τέμενος τοῦ Ἀλ-Ἀκσά. Ἔτσι καί γιά τοὺς Μωαμεθανούς, καί ἰδίως τοὺς Ἀραβες τῆς Παλαιστίνης, τά μέρη αὐτά εἶναι ἱερά, τοὺς ἐδόθηκαν ἀπό τόν δικό τους Θεό, τήν ἐντολή τοῦ ὁποίου κανεῖς δέν μπορεῖ νά παραβιάσει. Ὁ Λόφος δέν ἦταν κενός ὅταν ἦλθαν οἱ Ἑβραῖοι· ἦλθαν ὡς κατακτητές καί ὡς κατακτητές ἴδρυσαν τό Ἰσραήλ. Ἐπομένως τά ἐδάφη τῆς Παλαιστίνης εἶναι κατεχόμενα, οἱ Ἰσραηλινοί εἶναι κατακτητές, τοὺς ὁποίους μέ τόν ἐθνικό ἀπελευθερωτικό τους πόλεμο μιά μέρα θά ἐκδιώξουν. Ὁ πόλεμός τους ἐναντίον τοῦ Ἰσραήλ εἶναι ἱερός, Τζιχάντ, εἶναι πόλεμος ἐναντίον ἀπίστων πού δέν θά ἔχει τελειωμό παρά μέ τήν ἐκδίωξη τῶν ἀπίστων (Ἑβραίων).

Δύο ἱερότητες, λοιπόν, ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες, ἴδιος ἱερός σκοπός θεόθεν δοσμένος καί οὐδεμία μεταξύ τους δυνατή καταλαγή, συναλλαγή, συμβιβασμός. Ἀπομένει

μόνον, ἡ διαίωνηση τοῦ πολέμου, ἡ ἐξόντωση τοῦ ἐνός ἀπό τόν ἄλλο ἀντίπαλο. Καί ἔχουν ὑπερ τοὺς οἱ Παλαιστίνιοι τόν δημογραφικό παράγοντα διότι ὑπολογίζουν ὅτι οἱ Παλαιστίνιοι σ' αὐτά τά μέρη σέ 15 ὡς 20 χρόνια θά ἔχουν ξεπεράσει τά 15 ἑκατομμύρια ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι θά ἔχουν παραμείνει στά 4 ἑκατομμύρια, λόγω μεγάλης διαφορᾶς γεννησιμότητας μεταξύ τῶν δύο λαῶν (2,2 παιδιά ἀνά γυναίκα τοῦ Ἰσραήλ, 5 παιδιά γιά τίς Παλαιστίνιες).

Τόσο, λοιπόν, τά κορυφαῖα γεγονότα τῆς σύγχρονης ἱστορίας τῆς Παλαιστίνης πού ἐν τάχει παρέθεσα ὅσο καί ἡ σημερινή μορφή τῶν ἑκατέρωθεν νομιμοποιήσεων τῆς ἀντιπαλότητας καί τοῦ συσχετισμοῦ δύναμης, συνεπικουρούμενα ἀπό μυθολογικές καί θρησκευτικές, δηλαδή τίς σκληρά ἰδεολογικές καί ριζωμένες πεποιθήσεις, ὀρίζουν τό πλαίσιο τῆς σημερινῆς συγκυρίας.

Ἐπιπλέον: τῆ δεκαετία τοῦ '80 καί '90 παρατηρήθηκε μιά κάμψη τῆς ἀπόλυτης ἀδιαλλαξίας πού ὀδήγησε στή δημιουργία τῆς ἀναγνωρισμένης διεθνῶς καί ἀπό τό Ἰσραήλ Ἀνεξάρτητης Παλαιστινιακῆς Ἀρχῆς. Κάπως γενικότερα τό μέν Ἰσραήλ ἀναγνώριζε τό δικαίωμα τῶν Παλαιστίνιων γιά τή δημιουργία ἀνεξάρτητου παλαιστινιακοῦ κράτους ἀλλά ἄφηνε μετέωρο τό ζήτημα τῶν ὁρίων του οἱ δέ Παλαιστίνιοι, τουλάχιστον ἡ ὀργάνωση Ἄλ Φατάχ –καί ἄλλες μικρότερες διαλλακτικές ὀργανώσεις– ἀναγνώριζαν τό δίκαιο τῆς ὑπαρξῆς κράτους τοῦ Ἰσραήλ. Πού ὅμως ὅλα αὐτά ἦταν σταθερές καί εἰλικρινεῖς θέσεις καί πού ἦταν ἀπλῶς ρητορικοί, συγκυριακοί συμβιβασμοί εἶναι σχετικά ἀβέβαιες καί μεταλλασσόμενες διακηρύξεις, ἀβεβαιοῦντα πού ἐνισχύονταν ἀπό τήν υπεράσπιση τῶν Παλαιστίνιων ἀπ' ὅλον τόν ἀραβικό κόσμο – μέ καθαρή ἐξαίρεση τῆς Σαουδικῆς Ἀραβίας καί τά Ἐμιράτα τοῦ Κόλπου, καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τήν ἀνυποχώρητη, παντοειδή ὑποστήριξη τοῦ Ἰσραήλ ἀπό τίς ΗΠΑ καί ἀπό ὀρισμένα κράτη τῆς Εὐρώπης πού ἐμπλέκονται ἀποφασιστικά στήν ὅλη διένεξη. Νά προστεθεῖ ὅτι καί ἡ ὑπαρξη τῶν Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καί ἰδίως τοῦ ὀρθόδοξου Πατριαρχείου εἶναι μιά δύναμη-στοιχεῖο τῆς περιπλοκῆς.

Ἐπιπλέον, ὑπάρχει ἡ σχετικά πρόσφατη ἐξέλιξη, ἀποφασιστικῆς σημασίας, πού ἀλλάζει τό τοπίο. Ἦδη καί πρὶν τῆ δεκαετία τοῦ '90, ἀλλά μέ τρόπο συνεχῶς διευρυνόμενο καί ἐπιταχυνόμενο, σέ ὅλον τόν ἀραβομουσουλμανικό κόσμο παρατηρεῖται ἀνάπτυξη τῶν ἰσλαμιστικῶν κινημάτων. Τό φαινόμενο αὐτό εἶναι συνδεδεμένο μέ τή χρεωκοπία, σέ ὅλο τόν ἀραβομουσουλμανικό κόσμο, τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Δέν μπορῶ νά ἐπεκταθῶ στό σημεῖο αὐτό. Ἀλλά τό κεντρικό στοιχεῖο τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἰσλαμιστικῶν κινημάτων εἶναι ἡ ἐπαναφορά τῆς ἰσλαμικῆς Σαρία καί τῆς Οὐμα, τῶν ἀξιών, συμπεριφορῶν καί ἱεραρχιῶν πού ἀπορρέουν ἀπ' αὐτές μέ ἀποφασιστικό στοιχεῖο τῆ ἰσλαμιστικῆς

φονταμενταλιστική ιδεολογία και ήγεσία. Τά ισλαμιστικά κινήματα έπαψαν νά είναι αποκρυφιστικές σχέτες και έχουν αποκτήσει τεράστια λαϊκή βάση της οποίας σημασιοδοτικό στοιχείο είναι ή θέση του ιμπεριαλιστικού Άλλου, ταυτισμένου μέ τόν Άπιστο και τόν Δυτικό. Έδω, όπως είναι επόμενο, παρεισφρέουν και τά τεράστια οικονομικά συμφέροντα από τά πετρέλαια τά όποια νέμονται κυρίως οί Άμερικανοί και οί έπιχώριοι σύμμαχοί τους. Τό κράτος του Ισραήλ σταθερός σύμμαχος των ΗΠΑ αποτελεί άρφο εις τόν όφθαλμόν όλου του άραβομουσουλμανικού κόσμου, άν και υπάρχον σοβαρές διαφοροποιήσεις από κράτος σε κράτος. Ειδική μορφή αυτού του νέου κινήματος στον κόσμο των Παλαιστίνιων είναι ή ανάπτυξη στον χώρο τους αντίστοιχων ισλαμιστικών οργανώσεων, μέ κυρίαρχη πλέον τήν Χαμάς, ενώ οί άλλες έθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις περιήλθαν σε κατάσταση μειοψηφίας, όπως έδειξαν και οί τελευταίες εκλογές στην Παλαιστίνη. Η πρόσφατη πλειοψηφική ανάδειξη της Χαμάς ενώ συνδέεται μέ τή γενικότερη ανάδειξη του ισλαμισμού όφείλεται και στά σκάνδαλα οικονομικής φύσης πού «έπνιξαν» τήν Παλαιστινιακή Άρχή, τή φθορά και τήν άφερεγγυότητα της Άλ Φατάχ.

Η εξέλιξη αυτή, στο πλαίσιο του ισραηλοπαλαιστνιακού πολέμου έχει τήν εξής σημαντική επίπτωση πού έπηρεάζει τήν όλη κατάσταση:

1. Έκ μέρους της Χαμάς κύριο όπλο κατά των Ισραηλινών αναγορεύεται ή Τζιχάντ, ό ιερός πόλεμος πού στόχο έχει τήν τελική εκδίωξη των Ισραηλινών άπιστων από τους ιερούς γι' αυτήν τόπους. Πρακτική μορφή αυτής της έμπόλεμης έπιχείρησης είναι ή ευρεία χρησιμοποίηση των καμικάζι, δηλαδή του τρόπου πολέμου πού ονομάστηκε «τρομοκρατία». Δέν θά άσχληθώ έδω μέ τό πώς ό γενικός ισλαμιστικός φανατισμός, πού έμπνέεται από τήν Τζιχάντ του Κοραίνου, πετυχαίνει νά μετατρέψει νέους άνδρες και γυναίκες σε «μάρτυρες του Προφήτη» πού προσφέρουν τό ίδιο τους τό σώμα ως όπλο στον πόλεμο κατά των άπιστων. Παραπέμπω τόν αναγνώστη στην καθημερινή, δυστυχώς, ειδησεογραφία πού μάς προσφέρει τά τραγικά περιστατικά άγωνιστών του ιερού Άγώνα, ζωσμένων μέ χειροβομβίδες και εκρηκτικά, πού αυτοανατινασσόμενοι παίρνουν μαζί τους όποιον τύχει, άμαχους, γέρους, παιδιά, σε καφετέριες, λεωφορεία, τυχαίους χώρους συγκέντρωσης άπιστων. Όποιον πάρει ό Χάρος. Τό φοβερότερο ζήτημα σ' αυτού του είδους τήν τρομοκρατία, εκτός του ότι έπισύρει πάραυτα σκληρότητα και συχνά πολλαπλασιάζω ώμότερα αντίποινα εκ μέρους του ισραηλινού στρατού, είναι ότι τυγχάνει ευρύτατης —άν και όχι καθολικής, είναι αλήθεια— άποδοχής εκ μέρους των Παλαιστίνιων γενικά.

2. Τόσο οί μικρότερες ισλαμιστικές οργανώσεις όσο και ή κυβερνητική πλέον Χαμάς δέν αναγνωρίζουν τό κράτος του Ισραήλ. Γι' αυτούς είναι μία προσωρινότητα. Η ίδια ή Χαμάς, και μετά τήν εκλογική της νίκη, δηλώνει ότι ή μόνη «παραχώρηση» πού μπορεί νά

κάνει είναι ότι διατίθεται νά υπογράψει μέ τό Ισραήλ έκεχειρία ενός έτους. Άρνείται νά δεσμευτεί για τό άν θά σεβαστεί τις συμφωνίες πού ή Παλαιστινιακή Άρχή έχει υπογράψει ήδη μέ τό κράτος του Ισραήλ. Δηλαδή ό πόλεμος συνεχίζεται και δέν προβλέπεται καμιά διαδικασία καταλλαγής και ειρήνευσης.

Δέν γνωρίζω, ούτε μπορεί νά προεξοφλήσει κανείς ότι τά πράγματα θά είναι άπολύτως και έσαεί πολώμενα. Υπάρχει τό ένδεχόμενο άκόμη και ή ίδια ή Χαμάς νά υποχρεωθεί σε διαλεκτικότερες θέσεις, ή άκόμα άλλες πολιτικές δυνάμεις νά αναδειχθούν στην Παλαιστίνη και νά παραμερίσουν αυτό τόν φανατισμό. Ένα πράγμα είναι άπολύτως σίγουρο. Τό κράτος του Ισραήλ είναι πραγματικότητα *άναντίστρεπτη*. Ούτε οί Ισραηλινοί ούτε κανείς άλλος σ' όλόκληρο τόν κόσμο, εκτός από τους φονταμενταλιστές ισλαμιστές, δέν πρόκειται νά συναινέσουν στην εξαφάνιση του Ισραήλ (ή όπως δήλωνε άπερίφραστα ό νέος πρόεδρος του Ιράν ότι τό Ισραήλ πρέπει νά μετακομίσει στη Δυτική Ευρώπη ή όπου άλλου. Άκριβώς αυτό πού προέβλεπε ως τό 1942 και ό Χίτλερ: οί Έβραίοι νά μεταφερθούν στη Μαδαγασκάρη!!! Αυτό πριν υιοθετηθεί ή «Τελική Λύση» δηλαδή ή όλοσχερής εξόντωση όλων των Έβραίων στο Όλοκαύτωμα).

Τό Παλαιστινιακό Κίνημα, από τότε πού υπάρχει, είναι ένα μεγάλο πρόβλημα και για όλα τά άριστερά κινήματα του κόσμου. Όπως παλιότερα τό Βιετνάμ. Νά σημειώσω ότι μετά τόν πόλεμο του 1947-48 και τήν ίδρυση του κράτος του Ισραήλ, ή Σοβιετική Ένωση ήταν ή πρώτη χώρα πού αναγνώρισε τό νέο κράτος γιατί πίστευε ότι θά αποτελούσε ένα αντίπαλο στοιχείο στην βρετανοκρατούμενη τότε Έγγυς Άνατολή. Λίγο άργότερα άλλαξε γνώμη και τάχθηκε υπέρ της δημιουργίας κράτους των Παλαιστίνιων. Παράλληλη ήταν και ή θέση όλων των κομμουνιστικών και άλλων άριστερών —κι όχι μόνο άριστερών— κομμάτων. Παράλληλη ήταν και ή θέση του ΚΚΕ, άργότερα της ΕΔΑ, και των μεταδικτατορικών άριστερών κομμάτων (ΚΚΕ έσωτ., ΚΚΕ, ΣΥΝ κ.λπ.). Βέβαια ή ελληνική άριστερά δέν άμφισβήτησε ποτέ τό κράτος του Ισραήλ παρόλο πού τό θεωρούσε όργανο του άμερικανικού ιμπεριαλισμού στην Έγγυς Άνατολή. Όστόσο, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ εξέδηλωνε τήν άμέριστη άλληλεγγύη της προς τους Παλαιστίνιους (τό ΠΑΣΟΚ μάλιστα θεώρησε τό παλαιστινιακό, άδελφό κίνημα), τάσσονταν υπέρ μιας συμβιβαστικής λύσης πού θά επέτρεπε τήν ειρηνική συμβίωση στην περιοχή και των δύο λαών, ό καθένας στο ανεξάρτητο, και μέ διεθνείς έγυήσεις, κράτος του.

Σήμερα, τί γίνεται; Τί πιστεύουμε; Τί πρέπει νά πι-

στεύουμε; Πολύ επιγραμματικά θά διατυπώσω εδώ τί σκέφτομαι.

1. Χωρίς νά ανατρέχω στον Άβραάμ και στον έβραϊκό μεσσιανισμό, χωρίς νά θεωρώ τήν ύπαρξη του κράτους του Ισραήλ μιά προσωρινότητα πού δημιουργήθηκε manu militari και πάλι μέ πολέμους έπεξέτεινε τήν κυριαρχία του, ή ιδέα τής εξάλειψής του μου είναι άδιανόγητη. Στην άκρη αύτης τής ιδέας υπάρχει ένα νέο, ανέκδοτο Όλοκαύτωμα, ιδέα πού κάνει κάθε άριστερό, κάθε άνθρωπο, νά ανατριχιάζει.

2. Οί Παλαιστίνιοι έχουν κάθε δικαίωμα, ανθρώπινο δικαίωμα, νά αποκτήσουν τό ανεξάρτητο, τό δικό τους κράτος. Τά στρατόπεδα τής Τσατίλα και οι άλλες βαρβαρότητες εκ μέρους του Ισραήλ εις βάρος των Παλαιστινίων πού συνεχίζονται (όρα τείχος κ.λπ.) μās κάνουν επίσης νά ανατριχιάζουμε. Γι' αυτό και ή άλληλεγγύη μας στον άγώνα των Παλαιστινίων είναι και πρέπει νά παραμείνει άμειώτη. Άλλά μόνον ή γραμμή των συμβιβασμών, ή γραμμή τής βιώσιμης ειρήνευσης των δύο λαών πρέπει νά είναι ό δικός μας «φανατισμός». Και δέν μπορούμε νά συναιδέσουμε σέ έναν άγονο και καταστρεπτικό γιά όλους πόλεμο ούτε νά παραδεχθοϋμε ότι οι Παλαιστίνιοι δέν θά 'χουν πατρίδα.

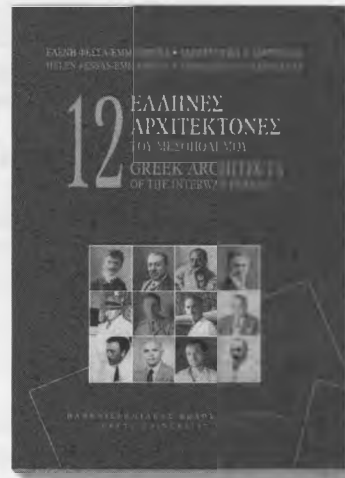
3. Μās είναι, μου είναι εν πάση περιπτώσει, ξένη, έχθρική ή θέση τής φονταμενταλιστικής Τζιχάντ, οι καμικάζι, οι μάρτυρες τής πίστης κ.λπ. Μάρτυρες γιά τόν έαυτό τους και τίς θρησκευτικές τους ιδεοληψίες μπορεί νά είναι, δέν είναι όμως ήρωες και άγωνιστές πολέμου των όποιων συμμεριζόμαστε τή στοχοθεσία τους, τίς μεθόδους τους, τήν ιδεολογία τους και τίς κοινωνικές σχέσεις πού επιβάλλουν κάτω από τή μυστικιστική κυριαρχία του θεόκλητου και θεοπρόδλητου ιμάμη. Έδώ δέν είναι μόνο πολιτική ή αντίθεσή μας σ' αύτή τή μορφή πού παίρνει έφεξής ό άγώνας των Παλαιστινίων, κάτω από τήν κυριαρχία τής Χαμάς. Τόν φενταγίν μέ τό καλάσνικωφ και τό χαρακτηριστικό του σάλι τόν νιώθουμε δικό μας, λαϊκό άγωνιστή. Όμως ή δύστυχη κοπέλα ζωσμένη μέ χειροβομβίδες πού τινάζει στον άέρα όποιον τύχει, μās προξενεί οίκτο και άποτροπιασμό. Κάτι ξέρει και ό έλληνικός λαός από άγώνες και θυσίες. Τό φονταμενταλιστικό παράδειγμα μās είναι ξένο. Όχι μόνο ξένο αλλά και πολιτισμικά έχθρικό. Οί οικουμενικές άξίες του δικού μας πολιτισμού είναι τέτοιες πού δέν μπορούν, και δέν πρέπει νά συμβιβαστούν μέ τόν πολιτισμό πού φτιάχνει και χρησιμοποιεί, στά τυφλά, θύματα άντοκτονίας.

Η θέση μας πρέπει, νομίζω, νά είναι καθαρή και άπαρασάλευτη: ναι στο δικαίωμα των Παλαιστινίων γιά ανεξάρτητο κράτος, άλληλεγγύη μαζί τους, όχι όμως στίς έκατέρωθεν ιδεολογίες τής ιερότητας των Τόπων, ισραηλινές ή αραβικές, πού παρασύρουν στην άβυσσάλεα προοπτική των φανατικών ισραηλινών έποίκων και των άράβων ιμάμηδων. Γιατί αύτή ή προοπτική είναι ή συνέχιση του κλάματος στον Τοίχο των Δακρύων και στην Κοιλιάδα των Στεναγμών.

Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ

Εμμανουήλ Μαρμαράς

12 ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΖΑΧΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΙΤΣΙΚΗΣ
ΜΑΝΩΛΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΩΤΙΑΔΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΠΟΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΗΤΣΑΚΗΣ
ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ
ΠΑΤΡΟΚΛΟΣ ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΟΥΡΑΣ

24,5 X 30,5 εκ. | σελ. 376 | ISBN 960-524-209-5 |

Λισνική τιμή: 47,00 €

Στο βιβλίο αυτό εξετάζεται η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα, μέσα από τη ζωή και το έργο δώδεκα αρχιτεκτόνων που επηρέασαν καθοριστικά τη διαμόρφωσή της. Πρόκειται για διακεκριμένους ανθρώπους της πράξης με διαφορετική ηλικία, προέλευση, εφόδια και νοοτροπία, οι οποίοι εκπροσωποϋν το πολυποίκιλο τοπίο της ελληνικής αρχιτεκτονικής των δεκαετιών του 1920 και του 1930. Καρπός πολυετών ερευνών των δύο συγγραφέων, το βιβλίο αυτό προτείνει μια κριτική προσέγγιση διαφορετική από τις συνήθειες, οι οποίες επικεντρώνονται στα κτηριακά προϊόντα ή στους διαμορφωτικούς τους παράγοντες. Με τον τρόπο αυτό, η ελληνική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου μπορεί να γίνει ευρύτερα κατανοητή και, το κυριότερο, να εκτιμηθεί ο ρόλος των ανθρώπων που τη δημιούργησαν.

Η δίγλωσση αυτή έκδοση (ελληνικά & αγγλικά), με το πλήθος των πρωτογενών στοιχείων, τις 620 εικόνες και την υψηλή της αισθητική, δεν απευθύνεται μόνο στους ειδικούς επιστήμονες αλλά και σε ένα ευρύτερο κοινό απαιτητικών αναγνωστών, εντός και εκτός ελληνικών συνόρων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

ΜΑΝΗΣ 5, 106 81, ΑΘΗΝΑ. ΤΗΛ. 210 3818372, FAX. 210 3301583

e-mail: pek@physics.uoc.gr • www.cup.gr

Ο «ΣΥΝΤΡΟΦΟΣ» ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΤΖΑΦΕΡΗΣ

του Γιάννη Μπαλαμπανίδη

Όταν πρωτοεμφανίστηκε, πριν λίγα χρόνια, ο Λαϊκός Ὁρθόδοξος Συναγερμός του Γ. Καρατζαφέρη, λειτούργησαν, ὅπως ἦταν φυσικό, σχεδόν αὐτοματικά τὰ ἀριστερά μας ἀνταντακλαστικά: καταγγείλαμε τὸ ἐπωαζόμενο «αὐγὸ τοῦ φιδιού», τὶς ἀκραίες, ἀντιδημοκρατικές, σχεδὸν φασιστικές θέσεις τοῦ νεοπαγοῦς κόμματος, καὶ καλά κάναμε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, σκεφτόμασταν ὅτι τὸ ἐν λόγω, καταδικαστέο θεαίως, κομματίδιο ἦταν θνησιγενές, ὅτι στὴ χώρα μας δὲν θὰ ὑπῆρχαν ἴσως ὑποδοχές γιὰ ἓνα ἀνοιχτὰ ἀκροδεξιὸ κόμμα – ἡ ἐποχὴ τοῦ «Πατρίς, θρησκεία, οἰκογένεια» ἄλλωστε ἦταν κοντινὴ καὶ οἱ μνημὲς ἂν μὴ τί ἄλλο νωπές-, κάνοντας καὶ τὴν καθισχυαστικὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐλληνικὴ παραλλαγή τῆς ἀκροδεξιᾶς ἦταν λίγο πολὺ γκροτέσκα καὶ γραφικὴ.

Καὶ πράγματι τέτοια ἦταν, στὴν ἀρχή, πομπὸς ἐνὸς συμφορητοῦ ἰδεολογημάτων παλαιᾶς κοπῆς: ξενοφοβία, ἐθνικισμὸς, ἀντιεβραϊσμὸς, ἀντικομμουνισμὸς, μαζὶ μὲ μιά ἐκλεκτικὴ συγγένεια μὲ τὴν χριστοδουλικὴ ὀρθόδοξη ἐκκλησία. Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν ἦταν παρὰ ἡ ἀποτελεσματικὴ τεχνικὴ σύμπληξης ἐνὸς πρωτόλειου, σκληροῦ πυρήνα γιὰ τὸ νέο κόμμα. Πάνω σὲ τέτοιο ἔδαφος, ὁ ΛΑΟΣ κατάφερε νὰ στήσει τὸ «ἀνοιγμὰ» του στὴν κοινωνία, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της φάνηκε λίαν δεκτικὴ.

Ἀκολούθησε μιά σειρά πρωτεϊκῶν μεταμορφώσεων. Ἡ ἰδεολογικὴ σκευὴ τοῦ «Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν» ὑποβιβάστηκε σὲ δευτερεύοντα ρόλο, ἐνῶ ἀναδείχθηκε ἓνα δημοκρατικότερο πρόσωπο. Ὁ κεντρικὸς ἐμπυχωτῆς τοῦ ἐγχειρήματος, ὁ πρόεδρος τοῦ ΛΑΟΣ, μεταμορφώθηκε σὲ θερμὸ ὑποστηρικτὴ τῶν Ἑβραίων καὶ τοῦ Ἰσραήλ, σὲ συνομιλητὴ τῶν ὁμοφυλόφιλων, θαυμαστῆ τοῦ Τσέ Γκενέρα καὶ τοῦ Κάστρο. Ὑποβάθμισε τὰ ξενοφοβικὰ κηρύγματα καὶ ἐπιχείρησε νὰ ἀποσείσει τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀκροδεξιοῦ, ἐπαναλαμβάνον-

τας ἐπίμονα ὅτι πολιτικὰ εἶναι φιλελεύθερος καὶ κοινωνικὰ σοσιαλιστῆς – σύνθημα αὐτοῦσιο τοῦ Ζάν Μαρί Λεπέν, τὸν ὁποῖο ὅμως ταυτόχρονα ὁ Καρατζαφέρης ἀποτάσεται ὡς «ἀκραῖο». Ὁ ΛΑΟΣ καὶ ὁ ἀρχηγὸς του ἀποπειράθηκαν λοιπὸν νὰ εἰσέλθουν στὸ θεσμικὸ, δημοκρατικὸ ἔδαφος, νὰ νομιμοποιηθοῦν ὡς στοιχεῖα του, καὶ μέσα ἐκεῖ πλέον νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀντλώνοντας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δυσἀρέσκεια, τὴν ἀπογοήτευση καὶ τὸν ἀποκλεισμό. Τὰ κατάφεραν σὲ ἀξιόσημειωτο βαθμὸ, τουλάχιστον ἀρκετὰ γιὰ νὰ παγιώσουν μιά δυναμικὴ πού ἐκφράστηκε ἤδη ἐκλογικὰ καὶ ἀπ' ὅ,τι φαίνεται θὰ ἐπαναληφθεῖ στὶς ἐπόμενες ἐκλογές, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ κατακτήσουν μιά πολυσυλλεκτικὴτητα, μιά διασπορὰ τῆς ἀπήχησης τοῦ κόμματος σὲ δυνάμεις πέραν τῆς ΝΔ, δηλαδή ἀκόμη καὶ στὴν ἀριστερά. Τὸ προσωποπαγὲς μὶσθωμα τοῦ ΛΑΟΣ φαίνεται σήμερα νὰ διεμβολίζει τὰ δύο κόμματα τῆς ἀριστερᾶς, νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἐναλλακτικὴ, ὑπολογίσιμη δύναμη μὲ σταθερὴ παρουσία στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Ἡ ἄλ-

λοτε καρικατούρα απέκτησε δύναμη, βάρος, συνέχεια.

Ο ΛΑΟΣ δέν είναι απλώς ένα «κόμμα διαμαρτυρίας», τέτοιο ήταν και τό ΔΗΚΚΙ, γιά παράδειγμα, αλλά δέν είναι ίδια περίπτωση. Είναι μάλλον σύμπτωμα ενός ευρύτερου προβλήματος, πού δέν εξαντλείται στή διαπίστωση ότι έχουμε τήν ακροδεξιά πού μās ταιριάζει. Τό πρόβλημα έχει όνομα –ευρωπαϊκή άκρα δεξιά λέγεται–, υπερβαίνει τά ελληνικά πολιτικά συμφραζόμενα και δέν αντιμετωπίζεται μέ τίς παραδοσιακές μας αντιφασιστικές συνταγογραφίες.

Η σημερινή άκρα δεξιά, στή Γαλλία, τήν Αυστρία, τή Γερμανία, τή Νορβηγία, τήν Όλλανδία, τό Βέλγιο και άλλου, δέν διεκδικεί συγγένειες μέ τούς ιστορικούς φασισμούς. Διαφοροποιείται ακόμα και από τήν παλαιότερη ριζοσπαστική δεξιά του 19ου και του 20ου αιώνα. Συσπειρώνει νέου τύπου κόμματα, πού αναδύονται ήδη από τή δεκαετία του '70, εκφράζουν και εκμεταλλεύονται τούς φόβους και τίς αγωνίες πού ένσπειρει στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες ό συγκαρινός παγκόσμιος καπιταλισμός και ή διαδικασία τής ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Κόμματα πού έναγκαλίζονται μέ θέρημ τό φιλελεύθερο δημοκρατικό σύστημα, αυτοσυστήνονται ως αιχμές μιάς «άληθινής δημοκρατίας», στά πλαίσια τής υπεράσπισης των συμφερόντων, των δικαιωμάτων και των αξιών των «άπλων ανθρώπων», τούς όποιους άγνοεί τό πολιτικό κατεστημένο. Χαρακτηριστική ως προς τό σημείο αυτό είναι ή έξής άποστροφή του λόγου πού εκφώνησε ό Γ. Καρατζαφέρης στο πρόσφατο 3ο Συνέδριο του ΛΑΟΣ στή Θεσσαλονίκη: «Είμαστε εδώ γιά νά προτείνουμε πλατύτερη, λαϊκή δημοκρατία. Είμαστε εδώ, γιατί θέλουμε τόν πολίτη πρωταγωνιστή και όχι άχθοφόρο προειλημμένων αποφάσεων».

Γιά νά αρχίσουμε από κάπου, ό σημερινός καπιταλισμός παράγει μιά δυϊκή κοινωνία, στήν όποία ή έκρηξη του τριτογενούς τομέα συμπορεύεται μέ τό φαινόμενο οι πιό κοινές, πρόσκαιρες και περιθωριακές μορφές εργασίας νά προορίζονται αποκλειστικά γιά τά χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, γιά τούς «κάτω». Σταθερές του βιομηχανικού κόσμου, όπως ή ταξική διαστρωμάτωση, οι πολιτικές διχοτομίες, τά συνδικάτα, μοιάζει νά υποβαθμίζονται, γεννώντας νέα άγχη και νοσταλγικές αναπολήσεις, πού εκμεταλλεύεται έντεχνα ή άκρα δεξιά. Δέν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ή έκλογική πελατεία τής άποτελείται όχι μόνο από μικροαστικά στρώματα αλλά και από τμήματα τής εργατικής τάξης. Η ακροδεξιά άπευθύνεται παραμυθητικά, παρηγορητικά και ταυτόχρονα όραματικά σέ αυτήν τή διπλή πελατεία. Στά εύηχοα ώτα μιάς εργατικής τάξης πού, όχι έντελώς παραδόξως, νοσταλγεί τόν παλιό βιομηχανικό καπιταλισμό και νιώθει άπειλητική τήν οικονομικά υπερφιλελεύθερη και έξόχως άτομιστική μεταβιομηχανική πραγματικότητα, ή ακροδεξιά προτείνει τό πολιτικό πρόγραμμα ενός προστατευτικού

κράτους, πού θά συμμετέχει στήν άναδιανομή του πλούτου, στή μείωση των κοινωνικών άνισοτήτων, και θά οικοδομεί εθνικούς μηχανισμούς πρόνοιας. Όχι τυχαία, ό ήμέτερος Καρατζαφέρης, πάλι στο τρίτο συνέδριο του κόμματός του, μίλησε γιά «τήν ποδοπάτηση τής άξιοπρέπειας του λαού, τό άμείλικτο κυνήγι τής δουλειάς μέ συνηθέστερη κατάληξη τό ταμείο άνεργίας», καταγγέλλοντας παράλληλα τίς «διαστροφές τύπου Μπολκενστάιν [πού] είναι τό πατητήρι του κεφαλαίου και των πολυεθνικών εκφάνσεών του, όπου στύβεται στο βωμό τής άκρατης άνταγωνιστικής κερδοφορίας ή άξιοπρεπής προσπάθεια του εργαζομένου». Από κεί μέχρι τήν, έστω συνθηματολογική, διεκδίκηση «άνακατανομής του πλούτου» και «ίσων ευκαιριών» ή άπόσταση είναι ελάχιστη και πολύ εύκολα διανύθηκε.

Ταυτόχρονα, στο πολιτικό πεδίο, εκτυλίσσεται μιά «άπομάγευση» τής δημοκρατίας, μιά πολυεπίπεδη κρίση πού άγγίζει τά αντιπροσωπευτικά συστήματα και τίς ιδεολογίες έν γενεί. Στά πολιτικά μας συστήματα ή πολιτική σύγκρουση χάνει τό νόημά της, άριστερά και δεξιά δίνουν συχνά τήν έντύπωση ότι συμφωνούν στα ουσιώδη, ή «δημοκρατία τής συναίνεσης» γίνεται κυρίαρχο παράδειγμα –εκεί ακριβώς ή άκρα δεξιά, ένδεδυμένη κατά κανόνα έναν λαϊκιστικό μανδύα, θρίσκει πολιτικές ύποδοχές, εμφανιζόμενη ως ό μόνος πραγματικός αντίπαλος του συστήματος, ως ή μόνη γνήσια εναλλακτική φωνή μέσα στο ίσοπεδωμένο πολιτικό τοπίο. Τά παραδοσιακά κόμματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, συντηρητικής ή προοδευτικής τοποθέτησης, έχουν σήμερα ύποταχθεί στή συναινετική θεώρηση τής δημοκρατίας, έξορίζοντας τό συγκρουσιακό στοιχείο από τόν λόγο και τήν πράξη τους. Έτσι, όμως, έχουν ταυτόχρονα άπεκδυθεί τήν ικανότητα ή τήν επίδιωξη νά προσφέρουν διακριτές μορφές ταύτισης γύρω από εναλλακτικά προγράμματα, μέ άποτέλεσμα τόν ρόλο αυτόν νά διεκδικούν πλέον τά κόμματα τής άκρας δεξιάς.

Σέ άντίθεση όμως μέ τήν ιστορική λειτουργία των κομμάτων τής άριστεράς, τά ακροδεξιά κόμματα δέν ύποστηρίζουν μιά διαφορετική όργάνωση τής κοινωνίας. Έχουν μάλλον μιά θέση και λειτουργία ταυτόχρονα έντός και έκτός συστήματος. Λειτουργούν περισσότερο ως διάλυοι διοχέτευσης τής γενικευμένης δυσαρέσκειας έντός του συστήματος παρά τροφοδοτούν μιά συνολική άμφισβήτησή του. Όργανώνουν και υπερασπίζονται τίς αποκλεισμένες, «πληβειακές» κοινωνικές κατηγορίες, τούς δίνουν αίσημα δύναμης και αυτοπεποίθησης. Ό «θυμός» των «πληβείων» άντιπροσωπεύεται έπίσημα από τούς εκπροσώπους των κομμάτων αυτών, οι όποιοι «μοιάζουν» μέ τόν λαό, μιλάνε τήν ίδια γλώσσα μέ αυτόν. Ένας τέτοιου είδους λαϊκισμός εμφανίζεται λειτουργικός, ακριβώς έπειδή είναι ικανός νά πλαισιώνει δυσαρέσκεις και διεκδικήσεις πού αναφύονται έντός του δημοκρατικού συστήματος και θά μπορούσαν δυνάμει νά έχουν άποσταθεροποιητικές γιά τό σύστημα επενέργειες. Έπιτελεί τε-

λικά μιά λειτουργία νομιμοποίησης τής υπάρχουσας κοινωνικής οργάνωσης.

Τέλος, ή σημερινή λαϊκιστική ακροδεξιά μοιάζει με μιά κεφαλή Ίανου, πού έχει δύο όψεις: τή διαμαρτυρία και τήν ταυτότητα. Από τή μιά, έγκαλει τόν «λαό» ως τό σύνολο τών «άπλών πολιτών» σέ μιά πάλη ενάντια στίς πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές έλίτ. Από τήν άλλη, ό «λαός» στόν όποιο άπευθύνεται δέν είναι πολιτικός αλλά σηματοδοτείται πρωταρχικά μέσα από τή συγκόλλησή του με τό έθνος: νοείται ως όργανικό όλον, ως όμοιογενής, πέραν ταξικών ή άλλων διαιρέσεων και συγκρούσεων. «Ένας Λαός, ένα Έθνος, χωρίς διαιρέσεις και άφαιρέσεις», καθώς θά βροντοφωνάξει ό πρόεδρος του ΛΑΟΣ στή γνωστή πλέον όμιλία του. ‘Ο «λαός» συγγέεται με σύσσωμο τό «έθνος», υποτίθεται ότι διαθέτει μιά διστορική ή υπερστορική ένιαία ούσία, μιά σταθερή ταυτότητα και ένα διαχρονικό ρίζωμα στίς έθνικές παραδόσεις, τήν κουλτούρα, τόν τρόπο ζωής. Η πολεμική λοιπόν καταλήγει νά στρέφεται τόσο ενάντια στούς «από πάνω», στίς έλίτ πού άπαλλοτριώνουν τήν έξουσία και άκυρώνουν τή λαϊκή κυριαρχία, όσο και ενάντια στούς «απέναντι», στούς ξένους, στούς «άλλους» πού υποτίθεται ότι άπειλούν τήν έθνική κυριαρχία και τήν έθνική όμοιογένεια, τή γλώσσα, τήν κουλτούρα κ.λπ. Κυριαρχικό αίτημα γίνεται ή υπεράσπιση τής έθνικής ταυτότητας, ύποκρύπτοντας συχνά άλυτρωτικές εξάρσεις. Με τά λόγια του Γ. Καρατζαφέρη και πάλι,

«ό Λαϊκός ‘Ορθόδοξος Συναγερμός δέν προσβλέπει σέ χίμαιρες, δέν έκποιεί κυριαρχικά δικαιώματα σέ ξένους προστάτες και εδώδιμους προστατευόμενους [...] Η δικιά μας Ίθάκη είναι ή Έθνική μας Αυτοπεποίθηση. Είναι ή Έθνική μας Άξιοπρέπεια. Η πρόκληση από τίς έθνικές έκπτώσεις τών αναλώσιμων ήγεσιών έχει ανοίξει πολύπλευρα μέτωπα. Από τήν Κύπρο έως τήν Βόρειο Ήπειρο, από τό Αίγαίο έως τό Μοναστήρι, καλούμεθα νά φυλάξουμε Θερμοπύλες».

Μετά από όλα αυτά, και για νά επιστρέψουμε στά έγχαρτα, ό καθ’ ήμάς Καρατζαφέρης μοιάζει νά χάνει μεγάλο μέρος τής πρωτοτυπίας του. Δέν είναι παρά ένας σύγχρονος λαϊκιστής ακροδεξιός ήγέτης, πού μάλιστα αξιοποιεί έντεχνα τή μεντιακή περσόνα του για νά εγκαθιδρύσει μιά άδιαμεσολάβητη σχέση με τόν «λαό». Έναν λαό «αυθεντικό», θολό, άδιαφοροποίητο, χωρίς διακρίσεις τάξεων, κοινωνικών θέσεων και ιδεολογικών τάσεων. «Και σύ, Σίσυφε άστέ, και σύ άπελιπιμένη προλετάριε, και σύ, καταναλόπληκτη καπιταλιστή, και σύ χαμένη διανοούμενε στούς πολύδρομους σοσιαλισμούς» με τέτοιον τρόπο άπευθύνεται ό ήγέτης στόν «λαό», ενώ ταυτόχρονα επιτίθεται στό «κατεστημένο» και στήν «πλουτοκρατία», στό «διεφθαρμένο» κομματικό σύστημα, στήν αδύναμη θεσμική πολιτική. Έπιβιδασμένος στό άρμα ενός όργανωτικά ισχνού κόμματος, πού όμως θέλει νά εμφανίζεται ως έστία ενός διεγερμένου λαϊκού κινήματος.

‘Ο ήγέτης και τό κίνημά του αυτοτοποθετούνται πέρα και πάνω από τίς κουρασμένες ιδεολογίες, τά παραφθαρμένα προτάγματα του παρελθόντος. Τά «παρωχημένα ιδεολογικά κελιά» και τά «ταξικά βάραθρα» εμφανίζονται ως άγκυλώσεις πού πρέπει νά υπερκεραστούν για «νά κτίσουμε τό όνειρο μακριά από κάθε είδους «ίσμους»... Στίς μέρες μας, τίς τόσο φοβικές απέναντι στίς ιδεολογίες, τίς συγκρούσεις και τήν πολιτική, ό Καρατζαφέρης δέν δυσκολεύεται νά συνθέσει ένα συμπλήμα πού όλα τά χωράει και τίποτε δέν αφήνει απ’ έξω. Άντιγράφω από τόν λόγο του στό Σύνεδριο του ΛΑΟΣ:

«‘Ο Λαός μπορεί ν’ αναστήσει τά όράματα του Βενιζέλου, νά πραγματώσει τήν ιδανική δημοκρατία του Παπαναστασίου. Νά μετουσιώσει τή λεβεντιά του Πλαστήρα σέ άνέσπερο άγώνα. Νά έξοπλιστεί από τή μεθοδικότητα του Μεταξά. ‘Ο Λαός μπορεί νά διδαχθεί από τήν πάλη τής δεκαετίας του ‘50 και τά λάθη τής έπομένης. Νά ζυγίσει στή ζυγαριά τών έθνικών συμφερόντων όλα τά σύν και τά πλύν τής Μεταπολίτευσης».

Άπό τή θέση αυτή, πέραν τής ιδεολογίας και τής ιστορίας, ό Καρατζαφέρης νιώθει αρκετά ασφαλής νά έξαπολύσει μιά ιδεολογική επίθεση στήν Άριστερά.

Και αυτό έκανε, πολύ πρόσφατα. Σημείο ολοκλήρωσης τής μεταμόρφωσης: ό φασίστας γίνεται δημοκράτης και τώρα κομμουνιστής. Η επίθεση δέν είναι τυχαία. ‘Ο Καρατζαφέρης βλέπει όχι απλώς ότι άποσπά ψηφοφόρους από τά κόμματα τής Άριστεράς (οί δημοσκοπιοί τό επιβεβαιώνουν) αλλά κυρίως ότι αυτή ή δεξαμενή ύποστηρικτών δέν είναι συγκυριακή: ή λαϊκιστική ακροδεξιά αποκτά προσβάσεις σέ κοινωνικές ομάδες πού παραδοσιακά συνδέονταν με τήν άριστερή πολιτική.

Έτσι, τό δημοσιογραφικό όργανο του ΛΑΟΣ, ή έφημερίδα ‘Αλφα Ένα, στό κύριο άρθρο τής 4ης Μαρτίου 2006, επιτίθεται διμέτωπα, στόν «μεγαλοαστό» και «άνίδρωτο δισεκατομμυριούχο» Άλαβάνο και στήν «πλέον όπισθοδρομική έκφραση τής Άριστεράς σ’ όλη τήν Εύρώπη», τό ΚΚΕ. Έπισημαίνει δε ότι «ό ίδιος ό ήγέτης τής πλέον ούσιαστικής έκφρασης του κομμουνισμού, ό σύντροφος Φιντέλ Κάστρο» έδέχθη προσωπικώς όχι τήν Παπαρήγα, όπως ίσως θά αναμένετο, αλλά τόν Πρόεδρο του ΛΑΟΣ. Έχοντας πιά και τό χρίσμα του συντρόφου Φιντέλ, ή έφημερίδα δέν διατάζει νά καταγγείλει τά δύο κόμματα ως «άλλοθι τής καθεστηκίας τάξεως». Και άπευθύνεται ευθέως στούς άριστερούς και τίς άριστερές με τά εξής λόγια, πού δέν άντιστέκομαι στόν πειρασμό νά μεταφέρω αυτούσια:

«Τό λαϊκό κίνημα γνωρίζει ποιός μπορεί νά κάνει τό σκονισμένο όραμα δεκαετιών πράξη. Ποιός μπορεί νά μάχεται πρόσωπο με πρόσωπο τό κεφάλαιο. Οί έμπειροι άριστεροί γνωρίζουν ποιός

πολεμάει την αμερικανοκρατία. 'Ο άνήμπορος και καταδικασμένος σε κοινωνικό άφανισμό γνωρίζει ποιός έσκυψε στά προβλήματά του. Ποιός έδωσε ένα ποτήρι νερό στον διψασμένο άνεργο της εργατικής έρήμου [...] χτίζοντας γέφυρα επικοινωνίας, σκέψης, δράσης, διεκδίκησης, ρήξης και άνατροπής».

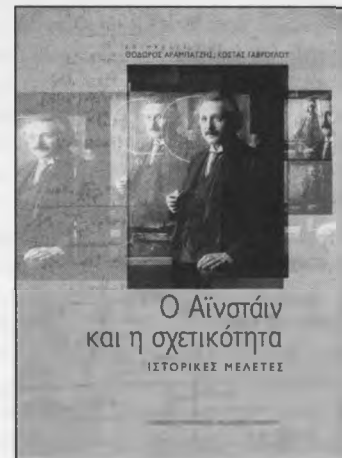
Νομίζω ότι ο Καρατζαφέρης στοχεύει στην καρδιά των άνεπαρκειών της Άριστεράς για να άλιεύσει ψήφους, όπως άλλωστε έκαναν στο παρελθόν και άλλοι λαϊκιστές πολιτικοί αυτής της χώρας. Έλίσσεται πάνω στο έδαφος των έμμονών της Άριστεράς (άντιαμερικανισμός), των ίερων άγελάδων της (λαός), των παραφθαρμένων λέξεών της (κεφάλαιο, κίνημα, έργατες). Τήν ίδια στιγμή πού η άριστερά θεωρεί δεδομένη την έκλογική της βάση η επαναπαύεται σε κάποιο μίξερο 3%. Πού άγκυρώνεται σε παλαιοκομμουνιστικά σχήματα και άναπαράγει έναν χυδαίο εργατισμό η, από την άλλη, διστάζει να θαθύνει τις ρήξεις, να ξαναβρεί τον άνανεωτικό της δηματισμό: να μιλήσει σοβαρά για τάξεις, πολιτική, ιδεολογία, σοσιαλισμό, στους προνομιακούς άκροατές της, όσους δηλαδή ύφίστανται σήμερα την πολλαπλή βαρβαρότητα του καπιταλιστικά παγκοσμιοποιημένου κόσμου μας.

Ύστερόγραφο: Μέ όλα αυτά, μου έρχονται στο νού όσα συνέδησαν στον Εϋσομο της Θεσσαλονίκης, όταν τό δημοτικό συμβούλιο (ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ) άποφάσισε όμόφωνα, υπό την πίεση 200 «άγανακτισμένων» πολιτών, να άπαγορεύσει την έγκατάσταση οικοτροφείου του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης πού επρόκειτο να φιλοξενήσει πρώην ψυχικά άσθενείς χωρίς οικογένεια και στέγη. «Θέλουμε ο Εϋσομος να παραμείνει Εϋσομος και δέ θα έπιτρέψουμε να γίνει δύσομος», έλεγε έξαλλη μιά κύρια στίς κάμερες. Ξεχνούσε μάλλον ότι ο Εϋσομος όνομάστηκε έτσι κατ' εύφημισμόν, έπειδή κάποτε δέν ήταν παρά ένας βρωμότοπος πού τον έπνιγε η μυρωδιά των βυρσοδεφειών. Αυτό πού έμεις δέν πρέπει να ξεχνάμε είναι ότι ο Εϋσομος, ο σημερινός πού εύωδιάζει, γνωρίζει πολύ καλά τί σημαίνει έγκληματικότητα, ναρκωτικά, φτώχεια και άνεργία. Οι ύποδοχές έτοιμες λοιπόν. Κάπως έτσι στίς περασμένες εύρωεκλογές ο Εϋσομος έδωσε ποσοστό 9% στον Καρατζαφέρη. 'Ο τελευταίος, έκμεταλλευόμενος άνάλογες καταστάσεις πού άνθοϋν σε όλόκληρη τή Θεσσαλονίκη, έτοιμάζεται να διεκδικήσει τή δημαρχία της άπέναντι στον σημερινό, ήδη άρχούντως συντηρητικό, δήμαρχο. Καί η άνανεωτική Άριστερά έπιμένει σε μιά μοναχική πορεία, άρνούμενη κάθε άνοιγμα η συνεργασία προκειμένου, τουλάχιστον, να διαρρηχθεί για πρώτη φορά μετά από χρόνια ο κλοιός της δεξιόστροφης δημαγωγίας πού περιζώνει την πόλη. Αυτό όμως είναι μιά άλλη ιστορία.

Θ. Αραμπατζής - Κ. Γαβρόγλου (επιμ.)

Ο ΑΪΝΣΤΑΪΝ ΚΑΙ Η ΣΧΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η δημιουργία και η εδραίωση της Ειδικής Θεωρίας της Σχετικότητας έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ιστορικής έρευνας. Οι ιστορικοί των φυσικών επιστημών έχουν διερευνήσει, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα ερωτήματα: Ποια ήταν τα προβλήματα που απασχολούσαν τους φυσικούς του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα; Πώς συνέβαλαν άλλοι φυσικοί στη δημιουργία της Ειδικής Θεωρίας της Σχετικότητας; Ποια ήταν η προβληματική του Αϊνστάιν που τον οδήγησε στην διατύπωση της θεωρίας; Ποιες φιλοσοφικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές επιρροές μπορεί να διακρίνει κανείς στη σκέψη του Αϊνστάιν; Τί αντιδράσεις συνάντησε η Ειδική Θεωρία της Σχετικότητας και πώς καθιερώθηκε στην κοινότητα των φυσικών; Ποιες ήταν οι ιδιαιτερότητες της πρόσληψης της θεωρίας σε διαφορετικές χώρες; Αυτά είναι και τα ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να απαντήσει η παρούσα συλλογή, που ξεκινά με ένα κείμενο των επιμελητών σχετικά με την ιστορική και ιστοριογραφική προβληματική γύρω από την Ειδική Θεωρία της Σχετικότητας, συνεχίζει με το αυτοβιογραφικό κείμενο του ίδιου του Αϊνστάιν, και συμπεριλαμβάνει τα κλασικά πλέον άρθρα των ιστορικών των επιστημών Gerald Holton, Stanley Goldberg και Peter Galison.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

ΜΑΝΗΣ 5, 106 81, ΑΘΗΝΑ. ΤΗΛ. 210 3818372, FAX. 210 3301583

e-mail: pek@physics.uoc.gr • www.cup.gr

Τό πράσινο καί οί σχολικοί κήποι

τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη

Κι ἄλλη φορά ἔχω τονίσει ὅτι ἐνῶ ἡ Ἀθήνα πάσχει ἀπό ἔλλειψη πρασίνου –τελευταία καί καταιδρωμένη στήν κυριολεξία ἀπ' ὄλες τίς πρωτεύουσες τῆς Εὐρώπης (βλέπε πινακάκι), ἐνῶ οἱ πάντες, ὑπουργοί, βουλευτές, δήμαρχοι, κόμματα, οἰκολο-

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΧΩΡΩΝ ΠΡΑΣΙΝΟΥ ΣΕ ΤΕΤΡ. ΜΕΤΡΑ ΑΝΑ ΚΑΤΟΙΚΟ

Ἀθήνα	2 τ.μ.
Θεσσαλονίκη	3 τ.μ.
Λονδίνο	9 τ.μ.
Ρώμη	9
Παρίσι	9,54
Ζυρίχη	10
Βερολίνο	13
Βαρσοβία	18
Βιέννη	20
Ρότερνταμ	24
Ἄμστερνταμ	27
Βόννη	35

Πηγή: Εὐρωπαϊκός Ὄργανισμός Περιβάλλοντος

γικές ὀργανώσεις-κινήσεις κ.λπ. ὑπόσχονται ὅτι θά παλέψουν γιά νά αὐξηθεῖ τό πράσινο στήν πόλη, ἡ κατάσταση παραμένει ἴδια καί χειρότερη. Ἡ πόλη ἔχει ἐξαπλωθεῖ ἐντυπωσιακά τά τελευταία χρόνια· τό ποσοστό ὅμως πρασίνου ἀπό 2,58 τ.μ. ἀνά κάτοικο μειώθηκε στά 2 τ.μ. Ἡ ἀντικειμενική δυσκολία, δηλαδή ἡ ἔλλειψη χώρου, δέν εἶναι ἡ μικρότερη. Τή στιγμή πού ἔχουν χτιστεῖ τά πάντα χωρίς πρόβλεψη γιά ἐλεύθερους χώρους μέσα στήν πόλη πού θά βρεθοῦν τόποι γιά νά ὑλοποιηθοῦν οἱ ὑποσχέσεις δενδροφυτεύσεως, πού θά βρεθεῖ ἐλεύθερος χώρος γιά νά υπάρξει πράσινο πού τόσο λείπει ἀπ' αὐτή τήν πόλη; Οἱ ἀπαλλοτριώσεις ἐλάχιστα μπορεῖ νά προσφέρουν ὅπως ἐπίσης

καί ἡ κάλυψη τῶν λίγων κενῶν. Ἄλλοῦ πρέπει νά στραφεῖ ἡ προσοχή καί τῶν αἰτημάτων καί τῶν προσπαθειῶν.

Μιά τέτοια προσπάθεια θά ἦταν ἡ «ἀνθιση» τῶν μπαλκονιών καί τῶν ταρατσῶν τῆς πόλης. Θά δινόταν μ' αὐτό τόν τρόπο τόπος πολλῶν χιλιάδων στρεμμάτων γιά πράσινο, ἂν ὑπῆρχε ὠθηση πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή, κίνητρα, διευκολύνσεις ὥστε οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι, ἀνάλογα μέ τίς εὐαισθησίες καί τά μέσα τους, νά μετατρέψουν τίς γυμνές ταρατσόπλακες καί τά κατάξερα μπαλκόνια τους σέ τόπο γλοερό. Ἡ ἔγνοια, στή προκειμένη περίπτωση εἶναι τό ζητούμενο. Κι ἐπειδή, μετ' οὐ πολύ ἔρχονται δημοτικές ἐκλογές, ὅπου ἄλλη μιά φορά οἱ υποψήφιοι δήμαρχοι καί οἱ παρατάξεις θά κόπτονται γιά τήν ἀνάγκη τοῦ πράσι-

νου, γιά τήν ὥρα δέν εἶδαμε νά προβάλλονται ἀνάλογα προγράμματα. Μόνο ὁ Ἀλέξης Τσίπρας, ὑποψήφιος τοῦ ΣΥΝ στήν Ἀθήνα, ἀπ' ὅ,τι τουλάχιστον εἶδα ἐγώ, ἔθιξε κάπως τό θέμα. Ἄμποτε νά ἐνεργοποιηθοῦν οἱ πάντες, ἄμποτε νά ὑπάρξουν χρηματοδοτήσεις καί σχετικά, κρατικά καί δημοτικά, προγράμματα, ἄμποτε καί στό θέμα αὐτό νά ὑπάρξει ἄν μή τί ἄλλο λίγη κοινή λογική.

Κοινή λογική πού σπάνια ὑπάρχει. Γιά παράδειγμα τό γιγαντιαῖο πρόγραμμα δενδροφυτεύσεων καί ἀνάπτυξης πράσινου στό Λεκανοπέδιο ἀπ' ἀφορμή τούς Ὀλυμπιακούς ἀγῶνες ἐπῆγε κυριολεκτικά στράφι. Τό Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ὡς αἰτίες τῆς ἀποτυχίας ἐπισημαίνει: ἀκατάλληλος ὁ καιρός γιά δενδροκομικές καί ἀνθοκομικές δραστηριότητες (δέν φυτεύουμε μήνα Ἰούλιο) ἐπιλέχθηκαν τελείως ἀκατάλληλα δένδρα γιά ἔδαφος μέ κακή ὑφή, φτωχό σέ ἰχνοστοιχεῖα καί μολυσμένο μέ βαρέα μέταλλα· τά πεῦκα ἀποδείχθηκαν ἐπιρρεπῆ στήν ἐξάπλωση τῆς βαμβακίωσης· ἐπιλέχθηκαν ἐξάλλου φυτά τά ὁποῖα ἔχουν, ἴσως, ἐντυπωσιακό φαίνεσθαι, ἀπαιτοῦν ὁμως τεράστιες ποσότητες νεροῦ καί ἡ ἔλλειψή του τά μαράζωσε. Προσθέστε σ' αὐτά ὅτι οἱ σχετικές δενδροκομικές –ἐπιστημονικές καί τεχνικές– ὑπηρεσίες δέν διάγουν τήν πλέον ἀνθηρή καί χλοερή ἐποχή τους.

Κι ἐνῶ χιλιάδες στρέμματα ἐλεύθερων χώρων μετατρέπονται ἰλιγγιωδῶς σέ τοιμέντο κι ἐνῶ τά κλιματιστικά αὐξάνουν ἐπίσης μέ ἰλιγγιώδη ρυθμό, καταναλώνοντας τεράστιες ποσότητες ρεύματος ἀλλά καί, μέ τίς ἐκπομπές τους σέ καλοκαιρινούς μῆνες, αὐξάνουν κατὰ 2 βαθμούς Κελσίου τή θερμοκρασία τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας, τό πρόβλημα παρά ταῦτα δέν εἶναι ἀδιέξοδο. Καλά, δέν θά γίνουμε ποτέ σάν τίς θαυρατικές Ἀλπεῖς, ἀλλά πολλά μποροῦν νά γίνουν: ζήτημα προτεραιότητων. Γιά παράδειγμα δόθηκαν ἀσύλληπτα ποσά γιά τήν κατασκευή αὐτῶν τῶν ὑπερμοντέρων δρόμων πού περιβάλλουν τήν Ἀθήνα –μέ πολύ σχετική ὠφέλεια ἄλλωστε– ἐνῶ γιά τήν εὐκρασία τῶν ἀέρων τῆς γῆς, ἀντίθετα, δέν δόθηκαν οὔτε ψυχία ἢ δίδονται γιά ἔργα διτρίνας. Γέμισε τήν Ἀθήνα ὁ ἐπί σειράν ἐτῶν δήμαρχός μας κ. Ἀβραμόπουλος μέ κάγκελα, ἀχρηστεύοντας ἀκόμη καί τούς λίγους χώρους παρκαρίσματος τῶν αὐτοκινήτων, χωρίς καμιά σοβαρή μέριμνα γιά τήν κατασκευή χώρων στάθμευσης. «Μικροπροβλήματα» τῆς καθημερινότητας πού τά «λούζεται» ὁ πολίτης ἀντιδρώντας μέ τό μόνο μέσο πού ἔχει στή διάθεσή του, τήν παράβαση: ἡ Ἀθήνα τῆς παραβατικότητας.

Οἱ σχολικοί κῆποι

Διάβαζα ὠστόσο (*Καθημερινή*, 5 Μαρτίου) ὅτι ὁ Ὅργανισμός Σχολικῶν Κτιρίων ἔχει ἀρχίσει τήν ὑλοποίηση προγράμματος γιά τή δημιουργία αὐλειῶν χώρων στά Σχολεῖα τοῦ Λεκανοπεδίου. Παραδόθηκαν ἤδη 30

σχολικές αὐλές ἐνῶ 8 βρίσκονται ὑπό κατασκευήν κι ἄλλες τόσες ὑπό δημοπράτηση, κόστους ἐκάστης αὐλῆς 130.000 εὐρώ. «Αὐλές οἰκολογικές», δηλαδή σχολικοί κῆποι στόν προαύλειο χῶρο, μέ κάποια δένδρα, θάμνους καί λουλούδια. Νά σημειωθεῖ ὅτι στό Λεκανοπέδιο Ἀττικῆς λειτουργοῦν 3.049 σχολεῖα, τά ὁποῖα ὡς πρὸς τίς ἐπισκευές καί τή συντήρησή τους ὑπάγονται στοὺς δήμους καί μόνον ἡ ἀνέγερση νέων κτιρίων ὑπάγεται στόν ΟΣΚ. Ὅποτε τό ἐν λόγω πρόγραμμα γιά οἰκολογικούς αὐλειούς χώρους –καλοδεχούμενο ὁπωσδήποτε– εἶναι σταγόνα στόν ὠκεανό. Ὡς τώρα τά σχολικά κτίρια, κατάλληλα, ἀκατάλληλα ἢ μισοκατάλληλα ἀπό πλευρά αἰθουσῶν, εἶναι κυριολεκτικά ὕμνος στό τοιμέντο. Τήν «τοιμεντοῦπολη» πού οἰκτιρίζουν ἀκόμη καί οἱ πιτσιρικάδες δέν χρειάζεται νά τήν ψάξουν· τήν ἔχουν κάθε μέρα μπροστά τους. Διότι οἱ σχεδιαστές τῶν σχολείων, ἐδῶ καί δεκαετίες, τοιμεντάραν τά σχολεῖα κανονικά, δέν ἄφησαν οὔτε πιθαμή χώματος, μή τυχόν καί λερώσει ὁ Κωστάκης τήν ὁμορφὴ φορεσιά του. Καταραμένο τό χῶμα, διότι μᾶς θυμίζει ὅτι «χοῦς ἦν», κ.λπ., κ.λπ. Μαζί ὁμως μέ τό χῶμα καταράστηκαν καί τά φυτά πού ἔχουν τήν ἰδιοτροπία νά μὴν φύονται στό τοιμέντο. Μιά πέργολα γιά παράδειγμα, ἓνα σκιερό δένδρο, δυό τρεῖς θάμνοι εἶναι σπάνιο εἶδος στά σχολεῖα.

Κάποτε, σ' ἐκεῖνον τόν ἄγνωστό μας 19ο αἰῶνα ὁ πράσινος κόσμος τοῦ αὐλειοῦ χώρου ἦταν ἓνας παράδεισος. Στό νόμο π.χ. 26/5/1835 «Περί προικοδοτήσεως τῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν τῶν Δήμων» ἀναφέρεται ὅτι «ἐκ τῶν διαθεσίμων ἐθνικῶν γαιῶν» παρέχονται στοὺς Δήμους ἐκτάσεις ἕως 15 στρεμμάτων «διὰ Σχολεῖον καί κῆπον αὐτοῦ καί ἄν τοῦτο δέν δύναται νά δοθῆ ἀπό τά κτήματα τῶν διαλυθέντων Μοναστηρίων». Αὐτά τό 1835! Καί ἡ κρατική μέριμνα γιά τούς σχολικούς κήπους συνεχίστηκε σέ ὅλο τόν 19ο καί τόν 20ό αἰῶνα, ὡς τόν Β' παγκόσμιον πόλεμον. Ἐνδιαφέροντα, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, εἶναι τά τεκμήρια πού παραθέτει ἡ δημοσιογράφος Ἐλευθερία Τραῖου στό κείμενο τῆς *Καθημερινῆς* πού ἤδη ἀνέφερα. Αὐτά τήν ἐποχή τῆς φτωχῆς, πάμφτωχης Ἑλλάδας, τῆς Ἑλλάδας τῆς καθυστέρησης, τῆς πείνας, τῆς ἀρρώστιας, τοῦ θανατικοῦ καί στήν ὁποία δέν ὑπῆρχε ἄν ἡ λέξη οἰκολογία οὔτε φροντίδα γιά τήν περιβαλλοντολογική ἐκπαίδευση.

Καί μιά καί ὁ λόγος γιά τήν περιβαλλοντολογική Ἐκπαίδευση, τῶν Ἑλληνοπαίδων προφανῶς, νά μοῦ ἐπιτραπεῖ νά ὑποστηρίξω τήν ἄποψη ὅτι ὁ σχολικός κῆπος, ἰδίως ἄν εἶναι κάπως πλούσιος καί εὐμεγέθης, προσφέρει τήν καλύτερη μύηση στήν περιβαλλοντολογική ἐκπαίδευση. Καί ἰδίως ἄν οἱ μαθητές, μικροί καί μεγάλοι, ἀσχολοῦνται αὐτοπροσώπως μέ τά φυτά, μέ τήν καλλιέργειά τους. Θά μάθαιναν ἔτσι τά παιδιά τῆς πόλης καί τοῦ τοιμεντοῦ –καί σήμερα ἡ συντριπτική

πλειοψηφία των μαθητών και των μαθητριών είναι παιδιά της πόλης— ότι τίς φρίττες δέν τίς κατασκευάζει ή φριτέζα, αυτή μόνον τίς τηγανίζει, αλλά προέρχονται από ένα βολβό που λέγεται πατάτα, του βασιλείου των φυτών, προερχόμενος από την προκολομβιανή Αμερική, φύεται σε χώμα, ο πατατόσπορος φυτεύεται ορισμένο μήνα, θέλει τακτικό πότισμα, δέν θέλει σκιά πάνω απ' τό κεφάλι του, θέλει σκάλισμα, προσεκτική έξαγωγή από τό χώμα, κατάλληλη φύλαξη γιά νά μήν ξεραθεί ή σαπίσει, θέλει κοπριά και κάποιο ράντισμα νά μήν άρρωστήσει, και γιά νά γίνουν πολλές οι πατάτες ώστε νά χορτάσουν τά άνεχόρταγα γιά φρίττες στόματα χρειάζονται πολλές χιλιάδες πατατοχώραφα, που τά καλλιεργούν οι όνομαζόμενοι γεωργοί πατατοπαραγωγοί. Θά μάθουν άκόμη ότι οι νοστιμότερες πατάτες καλλιεργούνται σε κάποιο ύψόμετρο—λέμε πατάτες Τρίπολης— αλλά τά τελευταία χρόνια εισάγονται μαζικά από την Αίγυπτο και την Τουρκία γιατί οι ντόπιες δέν έπαρκούν, ότι από τότε που ήλθαν και στην Ελλάδα, στις άρχές του 19ου αιώνα, έγιναν βασικό στοιχείο της διατροφής μας, ότι μαγειρεύονται με σαρανταπέντε διαφορετικούς τρόπους, είναι φτηνές, ότι είμαστε όλοι πατατοφάγοι, άν και δέν μοιάζουμε καθόλου με τους Όλλανδούς πατατοφάγους, τους συγχωριανούς του μεγάλου ζωγράφου Βάν Γκόνγκ που μιά περίοδο της ζωής του ζωγράφιζε μόνο «πατατοφάγους» όπου νά ανακαλύψει τους καταπληκτικούς ήλιους και τά σιταροχώραφα του νότου της Γαλλίας και ίσως μάθουν άκόμα ότι δέν ήταν ό Καποδίστριας που, τάχα, άφησε άφύλαχτο ένα τσουβάλι πατάτες, τό έκλεψαν οι χωριάτες της Αίγινας γιατί προτιμούσαν τό κλεμμένο κι έτσι άρχισαν νά τίς καλλιεργούν, ότι άνθρωποι μέσα σ' ένα τσουβάλι πατάτες είναι πατάτες μέσα σ' ένα τσουβάλι (Μάρξ), ότι ξεκινώντας απ' τρεις ρίζες πατάτες στο σχολικό τους κήπο οι μαθητές θά μάθουν χιλια δυό άλλα πράγματα γιά τά φυτά, αυτά δηλαδή τά πράγματα της γής που μās άρέσουν και μās κάνουν νά ζούμε, ότι η γής θέλει καλλιέργεια, φροντίδα κι άς μās σακατεύει τή μέση ή κούραση και τό σκύψιμο, ότι τέλος—άν έχει τέλος αυτή ή άπαρίθμηση— τά σίδερα και τά κομπιούτερ δέν τρώγονται. Δύσκολα αυτά τά μαθήματα που όμως οι μικροί μαθητές μπορούν νά τά μάθουν παίζοντας και χαρούμενοι. Οι εκπαιδευτικοί τά ξέρουν αυτά. Άλλά ή φυτολογία και ό φασιόλος έχουν έξορισθεί από τά σχολικά βιβλία όπως και πάσα πανίδα απ' τά προαύλια των σχολείων.

Η ανάγκη, και γιά λόγους, άς ποϋμε, οικολογικούς και εκπαιδευτικούς, έπαναφέροντας τους σχολικούς κήπους στα Σχολεία μπορεί νά ζωογονήσει μιά στροφή έξοικείωσης των μαθητών με τό περιβάλλον, τό χωράφι, τά φυτά, τους σπόρους, τους καρπούς, τους βολβούς, τά φύλλα, ξεκινώντας από τή μικρογραφία της γεωργούμενης φύσης που είναι και ό Σχολικός Κήπος. Θά ήταν έπίσης ένα θαυμάσιο στοιχείο των έκλογικών προγραμμάτων στις δημοτικές έκλογές που έρχονται.

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΝΔΙΚΤΟΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΥΝ

ΕΖΡΑ ΠΑΟΥΝΤ

ΤΑ ΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΙΖΑΣ

Ο επιδραστικότερος ποιητής της ευρωπαϊκής παράδοσης στο έργο που σημάδεψε τον δυτικό πολιτισμό στον 20ο αιώνα.

VICTOR SEGALEN

ΣΤΗΛΕΣ

Η κινεζική ποιητική παράδοση συναντά έναν άφοσιωμένο έκφραστή της από τη Δύση, σε μιά μνημειώδη ποιητική σύνθεση.

ΝΟΡΜΠΕΡΤ ΕΛΙΑΣ

**ΜΟΤΣΑΡΤ
ΤΟ ΠΟΡΤΡΑΙΟ
ΜΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΦΥΙΑΣ**

Ο Νόρμπερτ Έλις φωτίζει την ζωή και την προσωπικότητα του μεγάλου συνθέτη χαρίζοντάς μας ένα συγκλονιστικό πορτραίτο του Βόλφγκανγκ Άμαντέους Μότσαρτ.

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

• ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΙΟΥ 64, 114 73 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210. 88.38.007 - 210. 82.51.889
FAX: 210. 82.15.389

• ΕΞΑΔΑΚΤΥΛΟΥ 5, 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛ.: 2310. 23.10.83, FAX: 2310. 26.23.99
www.indiktos.gr, e-mail: indiktos@indiktos.gr

Η ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (1940-1945)

Μιά περιδιάβαση στο χώρο της λογοτεχνίας και της μαρτυρίας¹

του Γιάννη Παπαθεοδώρου

Οσο και αν η λογοτεχνία μοιάζει να είναι ένα προνομιακό όχημα για να κατανοήσουμε την ιστορία και την κοινωνία στην κρίσιμη πενταετία του Β' παγκόσμιου πολέμου άλλο τόσο χρειάζεται να έχουμε στο νου μας, αυτό που ο Άγγλος ιστορικός της κουλτούρας Ραίημοντ Ούιλιαμς τόνιζε για την τέχνη και τη λογοτεχνία: πώς είναι δηλαδή και αυτές *κοινωνικές πρακτικές*, που βρίσκονται σε *μιά σχεσιακή διαδικασία* με άλλες «παράλληλες μορφές της ανθρώπινης ενέργειας». ² Υπό αυτή την έννοια, όταν θέλουμε να στρέψουμε τό ενδιαφέρον μας στο «έπιτῆδειο ψεύδος» της τέχνης για να κατανοήσουμε την ιστορία μιάς εποχής, δέ μπορούμε παρά να συσχετίσουμε τη λογοτεχνία με την κοινωνική ολότητα μέσα στην οποία παράγεται και καταναλώνεται, μέσα στις ειδικές μορφές σχέσεων που διαμορφώνουν συνολικά μιά κοινωνία και μιά εποχή. Χρησιμοποιώντας έναν αρκετά εκλεπτυσμένο διανοητικό εξοπλισμό, ο Ραίημοντ Ούιλιαμς, μās ἔδωσε ένα λειτουργικό εργαλείο για να κατανοήσουμε τις πολιτισμικές διεργασίες για εποχές σάν κι αυτή που εξετάζουμε: τῆ «δομή της αἴσθησης». Παραθέτω πρόχειρα ἕναν ὀρισμό της: *ἡ δομή της αἴσθησης είναι μιά «ὀρισμένη ποιότητα κοινωνικῶν ἐμπειριῶν και σχέσεων, ιστορικά διαφορετική ἀπό ἄλλες ἀνάλογες, που ἀποδίδει τῆν αἴσθησι μιάς γενιᾶς ἢ μιάς περιόδου»*: οἱ ποιητικές αυτές ἀλλαγές δέν θεωροῦνται ἐπιφαινόμενα τῶν θεσμῶν, τῶν μορφωμάτων ἢ τῶν πεποιθήσεων, οὔτε ἀπλῶς δευτερεύουσες ἐνδείξεις τῶν διαφοροποιημένων κοινωνικῶν σχέσεων [...] ἀλλά θεωροῦνται ἐξαρχῆς κοινωνικές ἐμπειρίες και ὄχι «προσωπικές»: πρόκειται για ῥῆξεις και ἀνατροπές, «ἀλλαγές τῆς παρουσίας που θέτουν ὄρια

στήν κοινωνική ἐμπειρία και τῆ δράση, πρὶν κᾶν προσδιοριστοῦν, καταταχθοῦν και ἐκλογικευτοῦν».³ Μὲ ἄξονα αὐτῆ τῆν προβληματική τοῦ Οὔιλιαμς για τῆν «δομή τῆς αἴσθησης» θά ἀναφερθῶ στήν πολιτισμική σφαῖρα τῆς περιόδου 1940-1945, ὑποστηρίζοντας πῶς τὰ ἀναδύομενα σημασιολογικά σχήματα και μορφώματα που φτιάχνει ὁ πόλεμος, ἡ Κατοχή και ἡ Ἀντίσταση, μπορούν να κατανοηθοῦν μέσα ἀπό ὀρισμένες βασικές πολιτισμικές δεσπόζουσες, μέσα ἀπό κάποιες, δηλαδή, σημασιολογικές διαθεσιμότητες *ῥῆξης και ἀνατροπῆς*, που ἀνταποκρίνονται στίς ιστορικές πραγματικότητες τῆς περιόδου. Θά προσπαθῶ να ἀναφερθῶ σέ κάθε μιά ἀπό αυτές, με πηγές μέσα και ἔξω ἀπό

1. Τό κείμενο αὐτό ἀποτελεῖ τῆ βάση μιάς προφορικής ἀνακοίνωσης στο μεταπτυχιακό σεμινάριο τοῦ τμήματος Πολιτικής Ἐπιστήμης και Ἱστορίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου, σέ συνεργασία με τὰ Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικής Ἱστορίας (ΑΣΚΙ). Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀνακοίνωση φιλοδοξεῖ ἀπλῶς να «χαρτογραφήσει» με «δελτία» τό ἔδαφος τῆς πολιτισμικής παραγωγῆς τῆς περιόδου 1940-1945, και να θέσει μερικά ἐρωτήματα. Ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης ὀφείλει να τῆ διαβάσει ἀντικριστά με τίς ὁμόλογες ἀνακοινώσεις τοῦ Στρατῆ Μπουρνάζου, τοῦ Δημήτρη Σπάθη και τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη, στο πλαίσιο τοῦ ἴδιου σεμιναρίου. Εὐχαριστῶ και ἀπό αὐτῆ τῆ θέση ὅλους τοὺς φίλους για τίς παρατηρήσεις τους και τῆν εὐγενική συνδρομή τους.

2. Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ἱστορία*, εἰσαγ. μτφρ. Βενετία Ἀποστολίδου, Γνώση, Ἀθήνα 1994, σ. 142.

3. Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ἱστορία...*, ὀ.π., σ. 330.

Ὅλα νὰ ἴατα, πᾶνε πᾶντα μῦθοι. Ἄννα
καὶ ἀδιάφορα με, τὸ ἡρωϊκὸ στοι-
χειὸ πού ἔχουν μέσα τους, δὲν τὰ φω-
τισμένο, γὰρ ἔχουν θαύματα.

τό χωρο τῆς λογοτεχνίας,⁴ γιὰ νά ἀναδείξω τό κεντρι-
κό μου ἐπιχείρημα: ἡ περίοδος πού ἐξετάζουμε συγκρο-
τεῖ, ἀνάμεσα στά ἄλλα, καί ἓνα πρόταγμα πολιτισμι-
κῆς ἀντίστασης, τό ὁποῖο ριζοσπαστικοποιεῖ τὰ ὑπο-
κείμενα παράγοντας ἓνα κοινωνικό μόρφωμα νέου τύ-
που, μιά νέα κοινωνική ἐνέργεια. Ἐπέλεξα γιὰ λόγους
συντομίας, νά ἀναφερθῶ σέ ὀρισμένες μόνο ὄψεις τοῦ
φαινομένου, μέσα ἀπό μιά μᾶλλον «ἀεροπορική μα-
τιά», –ἡ ἔκφραση ἀνήκει στόν Γ. Θεοδοῦκα– ἡ ὁποία
δίνει προτεραιότητα στό δάσος καί ὄχι στά δέντρα.⁵

Συνηθίζουμε νά βλέπουμε τόν πόλεμο σά μιά «δομή

4. Στήν παρούσα ἐργασία χρησιμοποιοῦ καί κείμενα ἀπό
ὑστερόχρονες λογοτεχνικές (καί μή) μαρτυρίες, ἀκριβῶς
γιατί θεωρῶ πῶς ἡ καταγραφή τῆς ἐμπειρίας τοῦ πολέμου,
τῆς Κατοχῆς, τῆς Ἀντίστασης καί τοῦ ἐμφυλίου διαπερνά
τό φράγμα τῶν γραμματολογικῶν εἰδῶν.

5. Γιά μιά συνολική πραγμάτευση τοῦ θέματος βλ. τώρα
Ἀγγέλα Καστρινάκη, *Ἡ λογοτεχνία στήν ταραγμένη δεκα-
ετία, 1940-1950*, Πόλις, Ἀθήνα, 2005. Ἀναλυτικά καί διε-
ξοδικά στοιχεῖα γιὰ τήν περίοδο θά βρεῖ ὁ ἀναγνώστης
στή συνθετική ἐργασία τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀργυρίου, *Ἱστο-
ρία τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καί ἡ πρόσληψή της στούς
δύστηνους καιρούς (1940-1944)*, Καστανιώτη Ἀθήνα, 2003
καί *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας καί ἡ πρόσληψή
της στά χρόνια τοῦ ἑτεροκαθορισμένου ἐμφυλίου πολέμου*,
Καστανιώτη Ἀθήνα 2004.

καταστροφής» μέσα στην ιστορία. Πράγματι, έτσι είναι, αρκεί να σκεφτούμε πώς αυτή η δομή καταστροφής είναι παράλληλα και μία παραγωγική διαδικασία: η «άρση», δηλαδή της κανονικότητας επιτρέπει μία νέα ανακατανομή και ανασυγκρότηση της κοινωνικής εμπειρίας, στη βάση νέων πολιτισμικών κωδικών και αξιακών συστημάτων. Η άποψή μου είναι πώς ολόκληρη η περίοδος της Κατοχής και της Αντίστασης λειτουργεί σαν ένα ιδιότυπο κοινωνικό εργαστήριο που διαμορφώνει νέες πρακτικές και συμπεριφορές, μέσα από τις ιδιαίτσες συνθήκες του φόβου, του θανάτου, της βιολογικής και ήθικης εξόντωσης αλλά και της λογοκρισίας. Στόν τομέα της λογοσύνης, να θυμίσω, πώς βρισκόμαστε μπροστά σε ένα αρκετά ενδιαφέρον φαινόμενο, από την άποψη μιās κοινωνικής «δημογραφίας» του λογοτεχνικού πεδίου. Είναι η πρώτη φορά που τό πίο ενεργό δυναμικό της πνευματικής ζωής (ή γενιά του Τριάντα) έχει γνωρίσει την εμπειρία του πολέμου, όχι από την πλευρά των μετόπισθεν αλλά του μετώπου, έχει λάβει μέρος στο Άλβανικό, έχει συνειδητοποιήσει με τόν πίο δραματικό τρόπο τις οριακές σχέσεις μεταξύ τέχνης και δράσης, γραφής και ζωής. Άς ακούσουμε τή μαρτυρία ενός αυτόπτη μάρτυρα της εποχής, του Όδυσσέα Έλύτη:

«Ο Τσαρούχης είχε —όπως κι εγώ— δοκιμαστεί σκληρά στην Άλβανία. Ο Άνδρέας Καραντώνης γύριζε από πόρτα σε πόρτα και πουλούσε χαρνούπομελο για να ζήσει. Ο Βαλαωρίτης θά ακολουθούσε τά μυστικά караβάνια προς τή Μέση Άνατολή. Κι ένας από τούς νέους ποιητές θ' ανέβαινε σε λίγο στην αγχόνη. Όσο για τόν οικοδεσπότη μας, ο καλόκαρδος κι ευγενικός αυτός ποιητής, πού σ' ένα άλλο δωμάτιο του σπιτιού του, τις ίδιες εκείνες ώρες, έκρυβε με κίνδυνο της ζωής του έναν αγωνιστή της Αντίστασης [πρόκειται για τόν Καρτάλη], ο Άνδρέας Έμπειρικός, θά πρηζότανε από άβιταμίνωση και θά έπαιρνε άργότερα σαν άνταμοιδή του τό μαρτυρικό δρόμο για τά Κρώρα, για να επιστρέψει από κεί ξυπόλητος, αιμόφυρτος και έτοιμοθάνατος. Άλλά ότι δέν έπρεπε να αφήσει κανείς τή ζωή να τόν πάρει άποκάτου, αυτό, πιστεύαμε, ήτανε τό πίο δύσκολο να επιτύχει».⁶

Πράγματι, αυτή η πλειοδοσία στο θετικό πρόσημο της ζωής και της δημιουργίας αποτελεί ένα από τά πίο κεντρικά χαρακτηριστικά αυτής της ιδιαίτσους «έλευθερίας της σκλαβιάς». Μία πρώτη ματιά μās πείθει πώς η πνευματική ζωή όχι μόνο δέν παγώνει αλλά γνωρίζει και μία νέα άνθοφορία: ποιήματα, διηγήματα, μυθιστορήματα και δοκίμια, άλλα στα συρτάρια, άλλα στα περιοδικά και άλλα με τή μέθοδο της άκροματικής ανάγνωσης (ή σημασία της προφορικότητας στα χρόνια εκείνα είναι μεγάλη), βρίσκουν τούς άποδέκτες τους, με τόν ένα ή με τόν άλλο τρόπο, συχνά

μέσα από πολύπλοκες και άντιφατικές διαδρομές. «Τό ποίημα Μπολιβάρ γράφτηκε τόν χειμώνα του 1942 προς τό 1943. Κυκλοφόρησε, στην αρχή, σε χειρόγραφα αντίγραφα πού έκαναν πολλοί, και τό διάβαζαν σε συγκεντρώσεις άντιστασιακού χαρακτήρα», γράφει ο Έγγονόπουλος⁷ προειδοποιώντας τόν αναγνώστη για τις συνθήκες κυκλοφορίες του ποιήματος αλλά και για τό άλληγορικό μήνυμα πού, πίσω από τή μορφή του ήρωα της βολιβιανής επανάστασης, έβανε τό ποίημα με τή συγκυρία της άντίστασης στο φασισμό:

*Γιά τούς μεγάλους, για τούς ελεύθερους, για τούς
γενναίους, τούς δυνατούς,
αρμόζουν τά λόγια τά μεγάλα, τά ελεύθερα,
τά γενναία, τά δυνατά...*

Ύπερρεαλιστική έκφραση ενός αγωνιστικού φρονήματος με οικουμενικούς συμβολισμούς; Γιατί όχι; Τήν ίδια περίπου εποχή ο Έλύτης συνθέτει τόν *Ήλιο τόν πρώτο*, και με λυρικό τρόπο επικαλείται και αυτός ένα νέο «εμείς»:

*Πάμε μαζί κι άς μās λιθοβολούν
Κι άς μās φωνάζουν άεροβάτες
Φίλε μου όσοι δέν ένωσαν ποτέ με τί
Σίδερο με τί πέτρες τί αίμα τί φωτιά
Χτίζουμε, όνειρευόμαστε και τραγουδάμε!⁸*

Οι ώραιοι στίχοι, ώστόσο, αναφέρονται σε ύπαρκτες ήδη συγκρούσεις. Ποιοί είναι οι «φίλοι», και κυρίως ποιοί είναι εκείνοι πού τούς «λιθοβολούν»; Δίπλα στους παλιούς αντιπάλους του ύπερρεαλισμού, έχουν πλέον προστεθεί και νέοι άσπονδοι φίλοι. Προς τό τέλος της Κατοχής, κάποιοι διανοούμενοι, κυρίως από τήν πλευρά της Άριστεράς σπεύδουν να μιλήσουν για τούς «ποιητές της Κυριακής», όπως τούς χαρακτηρίσε ο έαμικός τότε Νίκος Παππās,⁹ προκειμένου να μιλήσει για μία «λογοτεχνία της φυγής», πού δέν ήταν έπαρκώς στρατευμένη στο δίωμα του λαού. Η εποχή έχει φτιάξει ήδη τά στρατόπεδα και τήν παραταξιακή λογική της. Η τέχνη δέ θά μπορούσε να μείνει στο άπυρόβλητο. Η έννοια της «στράτευσης» είναι τό μόνο σκληρό νόμισμα πού μπορεί να κυκλοφορήσει μέσα στη «μαύρη αγορά» της Κατοχής. Για λόγους τάξης αλλά και για λόγους ούσιας, άς ακούσουμε, ώστόσο, και τούς «ποιητές της Κυριακής». Η απάντηση, αρκε-

6. Όδυσσέας Έλύτης, *Άνοιχτά Χαρτιά*, Ίκαρος, Άθήνα 1987, σ. 405.

7. Νίκος Έγγονόπουλος, *Ποιήματα Β΄*, Ίκαρος, Άθήνα 1993, σ. 25.

8. Βλ. τώρα Όδυσσέας Έλύτης, *Ήλιος ο Πρώτος*, Ίκαρος, Άθήνα 1989, σ. 31.

9. Νίκος Παππās, «Η κυριακάτικη ποίηση», *Φιλολογικά Χρονικά*, 2 (1944) 111-116.

τά ὑστερόχρονη καί σίγουρα διαμεσολαβημένη μέσα ἀπό πολλαπλά φίλτρα, καί πάλι δια στόματος Ἐλύτη:

«Στά χρόνια τοῦ Μπούχενβαλδ καί τοῦ Ἄουσιβιτς, ὁ Matisse ζωγράφιζε τά πιό χυμώδη καί τά πιό ὠμά, τά πιό γοητευτικά λουλούδια ἢ φρούτα πού ἔγιναν ποτέ, λές καί τό θαῦμα τῆς ζωῆς, αὐτό καθαυτό, βρῆκε τόν τρόπο νά συσπειρωθεῖ μέσα τους γιά πάντα· γι' αὐτό μιᾶνε ἀκόμη σήμερα καλύτερα ἀπό τήν πιό μακάδρια πτωματογραφία τῆς ἐποχῆς: Γιατί ὁ δημιουργός τους ἀρνήθηκε νά ποντάρει (ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ ἡ λέξη) στό λεγόμενο "αἶσθημα" καί στίς ὁμοιοπαθητικές του ιδιότητες, καί προτίμησε νά ὑπακούσει ὄχι στά φαινόμενα, ἀλλά στήν ἀντίδραση πού προκαλοῦν αὐτά μέσα στή συνείδησή του».¹⁰

Μπορεῖ ὁ Ἐλύτης καί ὁ Νίκος Παππᾶς νά κατανοοῦν διαφορετικά τό «αἶσθημα» μέ τό ὅποιο ἡ τέχνη θά ἀναπαραστήσει τή ζωή, μιλοῦν ὡστόσο, μέσα ἀπό μιά κοινή «δομή τῆς αἰσθήσης»: τή διεκδίκηση μιᾶς, διαφορετικά ἔστω, ἐννοούμενης ἐλευθερίας. Διαφαίνεται ἤδη πάντως ἡ διακριτή γραμμὴ ἀνάμεσα στήν φιλελεύθερη ἀστική καί τήν ἐαμική διανόηση, ἡ ὁποία θά ἀρροδοτοῦται, πρὸς τό τέλος τῆς Κατοχῆς καί στήν ἀπελευθέρωση μιά μεγάλη συζήτηση γύρω ἀπό τήν «τέχνη καί τήν ἐποχή». Δέν εἶναι ὅμως αὐτές οἱ μόνες ἰδεολογικές συγκρούσεις. Γιά νά ἔχουμε ἕνα μέτρο σύγκρισης, τῶν ποικίλων «στρατοπέδων» τῆς ἐποχῆς ἄς δοῦμε καί τό παράδειγμα τῶν ἀναμετρήσεων πού συμβαίνουν στό χώρο τῆς παιδείας. Τόν Νοέμβριο τοῦ '41, ὁ Ι.Θ. Κακριδῆς ἀπολύεται ἀπό τό Πανεπιστήμιο γιά νά δικαστεῖ στήν περίφημη «δίκη τῶν τόνων», γιά τήν ἀπλοποίηση τοῦ τονικοῦ συστήματος, τό ὅποιο χρησιμοποίησε στό βιβλίον του *Ἑλληνική Κλασική Παιδεία*. Ἐνα ἀκόμη ἐπεισόδιο τῆς μάχης δημοτικιστῶν καί καθαρουσιάνων; Μᾶλλον ναί, ἀρκεῖ νά προσθέσουμε πῶς οἱ ἐνάγοντες ἐπικαλοῦνται αὐτή τή φορά καί τοὺς νόμους τῆς «νέας τάξεως», τοὺς ὁποίους παραδαίνει ὄχι μόνο γλωσσικά ἀλλά καί πολιτικά ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ «ἀσφαλῶς ὁ γράφας ταῦτα γινώσκει τά ἔργα τῆς πολιτείας τῶν κομμουνιστῶν τῆς Ρωσίας».¹¹ Στό παλιό φάντασμα τοῦ κομμουνισμοῦ, θά ἀντιταχθεῖ τώρα τό ἰδεολόγημα ἐνός ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀναδραπτισμένου στίς ἀρχαιοελληνικές φαντασιώσεις τοῦ Τρίτου Ράιχ: «Σήμερον μέ τήν αἴγλην, τήν ὁποία ἀπέκτησεν ἡ Γερμανία ἄρχισε ζωηροτάτη τάσις πρὸς ρύθμισιν τοῦ πολιτιστικοῦ βίου αὐτῆς κατά τά ἀθάνατα πρότυπα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος...». Τό μεταξικό ἐποικοδόμημα τοῦ «τρίτου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ» φαίνεται πῶς ἤδη εἶχε βρεῖ γόνιμο ἔδαφος σέ κάποιους κύκλους τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωῆς, χωρὶς πάντα αὐτό νά σημαίνει πῶς ἡ ἐπίκληση τῆς νομιμότητος μέσα ἀπό τό λόγο τοῦ κατακτητῆ μποροῦσε νά εἶναι καί ἀποτελεσματική. Ἡ ποινὴ τῆς δήμενης ἀπόλυσης τοῦ Κακριδῆ θά μποροῦσε ἐντέλει νά χαρακτηριστεῖ μᾶλλον συμ-

βιαστική, ἀποδεικνύοντας πῶς ὁ κόσμος τῆς διανόησης δέν ἔβλεπε τήν ἀκμὴ τῆς λυρικῆς ποίησης «κατὰ τὰς πολεμικὰς ἐποχάς, ἤτις καί σήμερον ἀκμάζει ἐν Γερμανίᾳ», μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο πού τήν ἔβλεπε ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου.¹²

Κατὰ τά ἄλλα, ἡ «ἐλευθερία τῆς σκλαβιάς» θά συνεχίζει νά ἐκδηλώνεται μέσα ἀπό τά πιό ἀπρόσμενα φαινόμενα: ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς, μέσα στήν Κατοχή θά ξεκινήσει τά μαθήματα γύρω ἀπό τήν ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, πού θά τόν ὀδηγήσουν ἀργότερα (1948) στή μεγάλη σύνθεση τῆς *Ἱστορίας τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*. Κάπου ἐκεῖ, σέ αὐτές τίς προφορικές παραδόσεις, πρέπει νά κυκλοφόρησε, γιά πρώτη φορά, καί τό νόμισμα τοῦ «Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ». Σέ ἄλλο γεωγραφικό πλάτος, ὁ Σεφέρης, ἀκόλουθος τῆς ἐξόριστης ἑλληνικῆς κυβέρνησης στή Μέση Ἀνατολή, ἀνακαλύπτει τόν Μακρυγιάννη (διᾶλεξη στοὺς φαντάρους), ἀντιγράφει σέ χειρόγραφα τίς ὠδές τοῦ Κάλβου, διερευνᾷ τίς δυνατότητες γιά μιά νέα «πατριωτική ποίηση», καί προσεγγίζει τήν ἱστορική διάσταση τῆς ποίησης τοῦ Καβάφη ἕνα θράδυ στή συσκοτισμένη Ἀλεξάνδρεια, ἐνῶ ὁ Ρόμελ ξεκινᾷ τήν ἐκστρατεία του γιά τήν κατάληψη τοῦ τελευταίου ὄχουροῦ στόν ἐλεύθερο κόσμο. Ἐκεῖ λοιπόν, στήν προσφυγιά τῆς Εὐρώπης, χρόνια ἀργότερα ὁ Τσίρκας παρουσιάζει, στήν τριλογία του *Ἀκυβέρνητες Πολιτείες*, ἕνα ἑτερόκλητο μωσαϊκό ἀνθρώπων καί κοινωνικῶν ὁμάδων στήν πιό κρίσιμη φάση τοῦ πολέμου. Ἐκεῖ, «ὄπου μιά ἐποχὴ στενεύει καί παίρνει τό σχῆμα μιᾶς πανσιόν», τό πανδοχεῖο τῆς Ἄννας Φέλντμαν, μιά μετωπική «Κιβωτός τοῦ Νῶε» γιά τοὺς ἥρωες τῆς Λέσχης, λειτουργεῖ σάν παραδειγματικός μικρόκοσμος, πού ἀποτυπώνει ὅλη τήν παθολογία τοῦ πολέμου: τό φόβο τοῦ θανάτου καί τήν ἀγωνία τῆς ἐπιβίωσης, τίς ψυχικὲς ἀντιστάσεις καί τό ἀγωνιστικό φρόνημα, τίς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, τή συνάντηση καί τήν ἀναμέτρηση μέ τόν κόσμο τῆς ἑτερότητας, τήν ἐπαφὴ μέ τόν Ἄλλο. Οἱ ἐνοικοὶ τῆς πανσιόν, ξένοι, κυνηγημένοι, παρᾶνομοι ἀντιφασίστες καί κοσμοπολίτες ἀστοί, ἀναζητοῦν καταφύγιο στήν Ἱερουσαλήμ τοῦ 1942. Ἡ αἰσθησιμὴ τοῦ ἐπερχόμενου τέλους προσδιορίζει τή βιωματικὴ ἐμπειρία τῶν ἀφηγητῶν, οἱ ὁποῖοι μέσα ἀπό τήν τελετουργικὴ ἀπαγγελία τῆς *Ἐρημῆς Χώρας* τοῦ Ἐλιοτ τήν ὥρα τοῦ τσαγιοῦ, ταυτίζουν τήν κατάσταση πού ζοῦν οἱ ἴδιοι μέ τή θνησιμαία ἀτμόσφαιρα τῶν ἐλιοτικῶν πόλεων.

Ἱερουσαλήμ Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια
Βιέννη Λόντρα

10. Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Ἀνοιχτὰ Χαρτιά*, ὅ.π., σ. 406-407.

11. Παρατίθεται στό: Ἀγγέλα Καστρινάκη, *Ἡ λογοτεχνία στήν παραγμένη δεκαετία...*, ὅ.π., σ. 108.

12. Βλ. σχετικὰ τήν ἀνάλυση τῆς Καστρινάκη, ὅ.π., σ. 107-109.

ἀπάγγειλε ἡ Νάνου.

- Ἀνύπαρχτες! συμπλήρωσε ὁ Μάνος. Ἐλιοτ, τὸ πάθος τοῦ Ρίτσαρντς.

- Σωστά, ἔκανε ὁ Ρόν. Οἱ στίχοι τοῦτοι γράφτηκαν γιὰ μᾶς.

- Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, Ἱερουσαλήμ, λογάριασε ἡ Ἐμμη, πιέζοντας μὲ τὸ δάχτυλο τὸ στήθος τοῦ Μάνου. Κι ἐγώ, Βιέννη, Χαϊλίγκενστατ.

- Λόντρα, Μπλούμπεργκ, εἶπε μὲ φωνὴ πού ἔτρεμε ἡ Νάνου.

- Λόντρα, Βιτσάπελ, τόνισε ὁ φίλος τῆς σὰ νὰ τὴν προκαλοῦσε.

- Διανυχερεύουμε λείψανο, τὸ νιώθετε; ξέσπασε πάλι σαρκαστικά ὁ Μάνος. Πύργοι γκρεμίζονται! Ἡ Λόντρα κάτω ἀπὸ τὸ μπλίτζ. Ἡ Ἀθήνα κι ἡ Βιέννη σκλάβες. Αὐριο ἡ Ἀλεξάνδρεια, μεθαῦριο, ἡ Γερουσαλήμ!

- Μὰ πιστεύετε πὼς θὰ φτάσουν ἐδῶ, ρώτησε ἡ Ἐμμη ἀνήσυχα.

Μέσα στὴ διάφανη βραδιά ὑψώθηκε ἡ φωνὴ τῆς Νάνου:

Ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ἦχος ἀψηλά στὸν ἀγέρα
μουρμούρισμα μητρικοῦ ὀλολυγοῦ
ποιές εἶναι αὐτές οἱ κουκουλωμένες ὀρδές πού
μερμηγκιάζουν

πάνω σ' ἀτέλειωτους κάμπους, σκοντάφτοντας στὴ
σκασμένη γῆς

ζωσμένες ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τὸ χαμηλὸ μονάχα
ποιὰ εἶναι ἡ πολιτεία πάνω ἀπ' τὰ βουνά
πού σκάει καὶ ξαναγίνεται καὶ σκορπάει στὸ με-
νεξεδένιο ἀγέρα
πύργοι πέφτουν».¹³

Φιλολογικὰ σαλόνια καὶ five o' clock tea, κάπου στὴν Ἱερουσαλήμ τοῦ 1942, ὅπου κοσμοπολίτες καὶ ἀντιφασίστες διανοούμενοι ἀπαγγέλλουν Ἐλιοτ καὶ συζητᾶνε γιὰ τὴν τύχη τῆς Εὐρώπης. Μήπως ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπλῶς διανοουμενίστικες εὐαισθησιές μεταγενέστερων ἐποχῶν¹⁴ ἢ ἀποτυπώνουν ἱστορικά ἓνα κλίμα; Ἄς ἀλλάξουμε σκηνικὸ γιὰ νὰ διασταυρώσουμε τίς ἐνδείξεις μας. Στὴν Ἀθήνα, τὸ φιλόξενο σπίτι τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπεριόκου θὰ λειτουργήσει κι αὐτὸ σάν ἓνα ἰδιότυπο «φιλολογικὸ σαλόνι», συγκεντρώνοντας «ἐναν εὐρύτατο κύκλο ἀπ' ὅλες τίς γενιές κι ἀπ' ὅλες τίς παρατάξεις, ὅλους ἐκείνους πού, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἡλικία καὶ πολιτικὴ τοποθέτηση ἐννοοῦσαν νὰ μείνουν ἄνθρωποι ἐλεύθεροι μὲ τὴ βαθύτερη καὶ τὴ σωστὴ σημασία τοῦ ὄρου».¹⁵

Ἐκεῖ διαβάστηκαν γιὰ πρώτη φορά, ἡ Ἀμοργὸς τοῦ Νίκου Γκάτσου, ὁ *Μπολιβάρ* τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου, ἡ *Ursa Minor* τοῦ Τάκη Παπατζώνη, τοῦ Ἀντώνη Βουσοῦνη ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος, τὰ ποιήματα τοῦ Νάνου Βαλαωρίτη, τῆς Μάτσης Ἀνδρέου, τοῦ ἀδικοσκοτωμένου λίγο ἀρ-

γότερα, Κίτσου Μαλτέζου-Μακρυγιάννη, καὶ πολλῶν ἄλλων νέων. Ἐκεῖ στίς δύο συνεχόμενες αἰθουσες πού ἢ μιά τους πλευρὰ ἦταν σκεπασμένη ὡς ἐπάνω μὲ βιβλία καὶ οἱ ἄλλες μὲ ἔργα τοῦ Yves Tanguy καὶ τοῦ Max Ernst, στριμωγμένοι σὲ καναπέδες, πολυθρόνες, καρέκλες, καρεκλάκια κι ὅπουδήποτε ἄλλοῦ βρῖσκαμε, πολλές φορές χάμου, πάνω σὲ μαξιλάρια, παρακολουθοῦσαμε τὸν οἰκοδεσπότη μας νὰ διαβάζει μὲ τὴ ζεστή, χαρακτηριστικὴ φωνή του, πού ἤξερε τόσο καλά νὰ παρακολουθεῖ καὶ νὰ χρωματίζει τίς πιὸ παραμυθρὲς διακυμάνσεις τοῦ κειμένου, ὅλα τὰ καινούργια τότε ἔργα του, τὰ *Γραπτά* πρῶτα-πρῶτα, ὕστερα τὸ *Ἀργὴ ἢ Πλοῦς Ἀεροστάτου*, καί, τέλος, τὸ τεράστιο χιλίων σελίδων, μυθιστόρημά του, ὁ *Μέγας Ἀνατολικός*.

Τὸ ἀπόσπασμα μᾶς εἰσάγει μὲ τὸν πιὸ χαρακτηριστικὸ τρόπο σὲ αὐτές τίς ἀτυπες συλλογικότητες, τίς «φανατικές γιὰ γράμματα», πού βρῖσκονται ἤδη σὲ μιά διαδικασία λογοτεχνικῆς κυοφορίας: ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ τοῦ Γκάτσου ὡς τὸ *Μεγάλο Ἀνατολικό* τοῦ Ἐμπεριόκου, ὀλοκληρώνεται μιά διανοητικὴ γραμμὴ πού ἐμπεριέχει τὸ φάσμα τοῦ νεκροῦ Φεντερίκου Γκαρθία Λόρκα (δὲ χρειάζεται νομίζω νὰ θυμίσω πόσο ὁ ἰσπανικὸς ἐμφύλιος διαμόρφωσε τὸ εὐρωπαϊκὸ ἀντιφασιστικὸ μέτωπο) ἀλλὰ καὶ κάτι ἀπὸ τὴ σεξουαλικὴ οὐτοπία, πού μετατρέπεται σὲ «οἶστον τῆς ζωῆς τὸν φόβο τοῦ θανάτου». Νομίζω πὼς δὲν ἔχει τονιστεῖ ἀρκετὰ ἡ σημασία αὐτῆς τῆς συντροφοκότητας μὲσα στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς, στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀγωνιστικοῦ φρονήματος: ἐνὸς ἀγωνιστικοῦ φρονήματος πού συχνὰ φοροῦσε τὴν καρναβαλικὴ μάσκα τοῦ γκροτέσκο καὶ τῆς παρωδίας γιὰ νὰ ὑπονομεύσει τὸν πολιτισμὸ τοῦ ἀντιπάλου ἀλλὰ καὶ τίς λογῆς-λογῆς ἠθικολογίες τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, πού ἔμοιαζε ἤδη ξεπερασμένη καὶ σχεδὸν ἀρχαϊκὴ.

«Τὸ ἠθικὸ μας εὐτυχῶς ἦταν ἀκμαῖο καὶ τὸ χιούμορ δὲν ἔλειπε. Ὁ Γιάννης Τσαρούχης, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἀπομνημώσεις τοῦ ἰταλικοῦ καὶ τοῦ γερμανικοῦ κινηματογράφου ἔφτανε νὰ δίνει σωστὲς παραστάσεις, μεταμφιεσμένος πότε σὲ «Καλόγρια τοῦ Μιστρᾶ» πότε σὲ μπαλαρίνα τῆς Ταραντέλας τοῦ Νέου Φαλήρου, καὶ πότε σὲ Τραδιάτα μεγαλοπρεπῆ, μὲ ντεκολτέ καὶ ριπίδια, πού τραγουδοῦσε στὴν ἀψογὴ καθαρεύουσα τῶν παλαιῶν μεταφράσεων:

13. Στρατῆς Τσίρκας, *Λέσχη*, φιλ. ἐπιμ. Χρῦσα Προκοπάκη, Κέδρος, Ἀθήνα 2005 (=1960), σ. 151-152.

14. Θυμίζω πὼς ἡ τριλογία τοῦ Τσίρκας, μολονότι τοποθετεῖται ἀφηγηματικὰ στὴν περίοδο 1942-1944, ἐκδίδεται τὴ δεκαετία τοῦ '60.

15. Ὀδυσσεᾶς Ἐλύτης, *Ἀνοιχτά Χαρτιά*, ὅ.π., σ. 404.

16. Ὀδυσσεᾶς Ἐλύτης, *Ἀνοιχτά Χαρτιά*, ὅ.π., σ. 404.

*Εἰς τὰς τέρψεις αἰωνίας
νά πετῶ θέλω ἐλευθέρως
νά μοί δώση δέ ὁ ἔρως
δέν μπορεῖ τὴν ἡδονήν.*

Κι ἄς πα νά λέγανε οἱ ἠθικολόγοι –θά ἔπρεπε νά πῶ οἱ στενοκέφαλοι– ὅτι ἦταν ντροπή, τὴ στιγμή πού ἄλλοι πεινοῦσαν ἢ σκοτώνονταν, ἐμεῖς νά διασκεδάσουμε. Ἄλλ' ἀκριβῶς αὐτό εἶχε σημασία. Ἀπό μᾶς τούς ἴδιους πού “διασκεδάσαμε”, οἱ περισσότεροι πεινοῦσαν ἢ σκοτώνονταν τὶς νύχτες κρυφά, χωρὶς νά τὸ κάνουν ποτέ μπαϊράκι τους». ¹⁷

Καί ἂν αὐτὰ συνέβαιναν στὰ σαλόνια τῶν ἀστῶν, ἄς παρακολουθήσουμε τὸ φαινόμενο τῆς «ἐλευθερίας τῆς σκλαβιάς», ἀλλάζοντας πρόσωπα, περιβάλλοντα καὶ ιδεολογικούς ὀρίζοντες. Ἄς ἐπισκεφτοῦμε, λοιπόν τὸν Φιλολογικὸ καὶ Φυσιολατρικὸ Σύλλογο «Παῦλος Νιρβάνας», καθὼς καὶ τὸ «Μπουντρούμ Παλάς», δύο ἀρκετὰ πρωτότυπα ἐργαστήρια τῆς φιλολογίας, τὰ ὁποῖα ἂν καὶ δέν καταγράφονται σέ καμία ἐπίσημη ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, φαίνεται ὅτι ἀνέπτυξαν πλούσια δράση στὴν κατοχή, ὀδηγώντας τούς νέους ἀπὸ τὸν Παλαμά στό... Εἰς! Ἄς ἀκούσουμε τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Τάκη Μπενᾶ, πρῶτα γιὰ τὸν Φιλολογικὸ καὶ Φυσιολατρικὸ Σύλλογο «Παῦλος Νιρβάνας»:

«Τὸν ξέρει κανεῖς; Ὅχι βέβαια. Καί ὅμως ὑπῆρξε. Ἄσχετο ἂν δέν βρέθηκε καὶ δέν θά βρεθεῖ ποτέ ἄλλο τέτοιο καὶ τόσο παράδοξο σωματεῖο. Ἰδρυτικά μέλη, ἐννιά. Διοικητικὸ συμβούλιο, μὰ βέβαια αὐτὰ τὰ ἐννιά. Οὐδεὶς ἄλλος δεκτός. Μιά παρέα γυμνασιόπαιδα, λίγη φιλολογία, λίγη φυσιολογία καὶ μπόλικη τρέλα. [...] Τούς τὸν φτιάξαμε λοιπόν τὸ “σύλλογο” ἢ παλιοπαρέα, γιὰ νά ξεδίνουμε λιγάκι... ἐξωσχολικῶς, λίγο προτοῦ ἀρχίσει τὸ μεγάλο νταβαντούρι τῆς Ἀντίστασης πού τὸ κρυφοπεριμέναμε λίγο πολύ. Φιλολογικός λοιπόν, ὅπως οἰδήποτε, τί διάβολο μαθητὲς γυμνασίου χωρὶς κουβεντολῶι, καὶ ὄχι μόνο Παλαμάς, Βάρναλης, ἄντε καὶ καναδυὸ τρεῖς ἀκόμα, σὺν τὸν Νιρβάνα τὸν Πειραιώτη, πού τὸν ξέραμε πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν προτομή του στὴ Φρεάτιδα παρὰ ἀπὸ τὰ... γραφτὰ του. Ὅχι λοιπόν, μόνο φιλογίτιδα, μὰ καὶ γιὰ θέματα καὶ πράματα ζωτικά γιὰ μᾶς, ὅπως τὸ πρῶτο πού συζητήθηκε στὸ σύλλογο: τί εἶναι ὁ πόλεμος, καλὸ ἢ κακό; Κανένας μᾶς δέν ἦτανε τότε ἄς ποῦμε μαρξιστής, οὔτε ἀπὸ μακριά, μέ τὴν ἐννοια κάτι νά σκαμπάζει. Καί ὅμως ἐμεῖς τὸ βρήκαμε μόνοι μας: ἄλλο κατακτητικός καὶ ἄλλο ἀπελευθερωτικός πόλεμος καὶ νά γραφτεῖ στὰ πρακτικά καὶ δώστου συζήτηση. [...] Μ' ὅλα αὐτὰ, καὶ μ' ἄλλα πολλὰ τσουλήσαμε τὸ καλοκαίρι τοῦ '41, ὠριμάζοντας γιὰ τὸν μεγάλο χειμῶνα, τὸν Χειμῶνα τῆς Πείνας, πού θά πλάκωνε σέ λίγο. Ἐπέρχονταν, χωρὶς νά

τὸ ὑποψιαζόμαστε, ἢ πιὸ βίαιη καὶ θανατερὴ ἀνδρωση. Ἡ ἐξίσωση εἶχε ἤδη κατασκευαστεῖ: Γερμανικὴ κατοχή + πείνα + λευτεριά = Εἰς!». ¹⁸

Ἡ αὐτονόητη ἐξίσωση, ἢ ἐνταξη, δηλαδή, στὸ Εἰς!, δέν ἦταν ἀπλῶς μιά λύση ἀνάγκης, ὑπαγορευμένη ἀπὸ τὶς τεχνικὲς ἐπιβίωσης ἀλλὰ καὶ μιά ἐπιλογή πού ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὶς εὐρύτερες πολιτισμικὲς ροπὲς τῆς Ἀντίστασης. Καί ὅπως πάντα, σέ τέτοιου εἴδους συλλογικότητες, τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν τέχνη δέν εἶναι μόνο δυοδιάκριτα: τὶς πιὸ πολλές φορὲς καταλύονται ἐξαιτίας τῆς ἴδιας τῆς αὐτόκλητης ἐνταξης τῶν ὑποκειμένων σέ νέες μορφὲς δημιουργίας, σέ νέες μορφὲς *κοινωνικῆς ἐνέργειας*. Τὸ «Μπουντρούμ Παλάς», κάπου στὰ Ἐξάρχεια, εἶναι ἓνα ἐξαιρετικὸ δείγμα αὐτῆς τῆς συνάντησης διαφορετικῶν πολιτικῶν καὶ πολιτισμικῶν διεργασιῶν στὴν κοινὴ δεξαμενὴ τῆς Ἀντίστασης.

«Ἐκεῖ μαζενοῦμαστε μιά συντροφιά ἀπὸ νέους μέχρι... νέους. Ὅλοι μᾶς ἀνακατεμένοι στὴν Ἀντίσταση. [...] Ἡ συντροφιά τὸ ἔχε ρίξει λοιπόν στὴν φιλολογία. Ἡ πείνα - πείνα (σύννεφο πήγαινε τὸ ντενεκεδάκι μέ τὸ συσσίτιο), ἢ τρομοκρατία - τρομοκρατία καὶ ἢ φιλολογία - φιλολογία. Ναι, ἀλλὰ φιλολογία μέ ἀτμόσφαιρα. Βάρναλης, βέβαια, καὶ Παλαμάς, πολὺς Παλαμάς καὶ κάπου κάπου καὶ τὰ ἀνώνυμα ποιήματα τῆς ἐποχῆς.

*Κι ὅταν μιά μέρα γκρεμιστοῦν τῆς Ἱερικῶς τὰ
κάστρα*

*Κι οἱ σάλπιγγες τοξέψουνε τῆς νίκης τὴν ἰαχὴ
Κι ὅταν ἀγγεῖλουν οἱ κραυγὲς πού θ' ἀκουστοῦν*

*ὡς τ' ἄστρα
τὴ νέα, πού ἐμεῖς, κάθε φορά στεριώνουμε ἐποχῆ,
τότε σάν ἐκπαγλη πομπὴ πού ῥχεται ἀπὸ τὸ*

*βάθος
στῶν βουβῶν πόλεων μπαίνοντας τὴ δειληνὴ*

*ἀχλύ
ξανά στῆς σκέψης τούς χυμούς θά σκύψουμε μέ*

*πάθος
καὶ μέ τὸ νοῦ μᾶς ν' ἀγρυπνᾶ πρὸς τὴν Ἀνα-*

*τολή
τό Γρηγορεῖτε ἀκούγοντας τῆς ζωῆς μᾶς νά κα-*
λεῖ.

Αὐτοὺς τούς τελευταίους στίχους ἐνός πολύστιχου ποιήματος, συγκρατεῖ ἢ τωρινὴ μνήμη. Ποιὸς τὸ ἔχε γράψει; Ἄγνωστο, βέβαια, τότε, λέγανε πῶς κάποιος φοιτητής. Μοιάζει βέβαια ἀπὸ τὴ γλώσσα του. Ὅμως τί σημασία εἶχε; Ἐμεῖς περνούσαμε εὐκόλα ἀπ' αὐτοὺς τούς ἀνώνυμους φοι-

17. Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, *Ἀνοιχτά Χαρτιά*, ὁ.π., σ. 404-405.

18. Τάκης Μπενᾶς, *Τῆς κατοχῆς. Μνήμες μικρὲς σάν χρέος*, Θεμέλιο, 1990, σ. 17-18-19.

τητικούς στίχους, στους περίφημους Παλαμικούς: «καί τούς τρέμουνε τών κάμπων οι κιοτῆδες, καί μ' ὄνόματα τούς κράζουν φοδερά, κλέφτες κι ἀπελάτες καί προδότες...».¹⁹

Τό πέρασμα ἀπό τήν ἀνώνυμη ποίηση στή λόγια δημιουργία δέν εἶναι καινούργιο στήν κυκλοφορία τῶν πολιτισμικῶν νοημάτων. Ἔτσι, κι ἀλλιῶς στήν ποίηση «ἀρχίζει κανεῖς ὅπως μπορεῖ», ὅπως ἔλεγε, μέ ἄλλη ἀφορμή, ὁ Σεφέρης. Τό ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι πῶς αὐτή ἡ δημιουργικότητα προκύπτει μέσα ἀπό τήν ἐθελούσια συνάντηση τῆς κοινωνίας μέ τή λογοτεχνία, ἀκριβῶς γιατί ἡ τελευταία γίνεται, μέσα στά χρόνια αὐτά, ξανά, μιά ὑπόθεση τῆς δημόσιας σφαίρας. Τό μοντέλο τοῦ «ἐθνικοῦ ποιητῆ», ὄχι μόνο ἐπικαιροποιεῖται ἀλλά ριζώνει κιόλας μέσα στή συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμα κι αὐτῶν πού ἔχουν μέτρια ἢ χαλαρή σύνδεση μέ τή γραφή καί τήν ἀνάγνωση.

Ἄς σημειώσουμε, καί σέ αὐτή τήν περίπτωση, τή «βαριά σκιά τοῦ Παλαμά», –ἡ ἔκφραση ἀνήκει στόν Κ.Θ. Δημαρά– μέσα στήν Κατοχή ἀρκοῦμαι ἀπλῶς νά ὑπενθυμίσω τό συστηματικό ἐνδιαφέρον τῆς ἀριστερᾶς γιά τήν ποίησή του ὡς πρότυπο ἐθνικολαϊκῆς δημιουργίας (τό ἴδιο ἐνδιαφέρον θά κάνει τόν Νίκο Ζαχαριάδη, ἄλλωστε, νά γράφει τόν Ἄληθινό Παλαμά μέσα στή φυλακή), καθώς καί τήν πάνδημη κηδεῖα του, ἡ ὁποία θά πάρει τή μορφή τοῦ πρώτου μεγάλου ἀντιστασιακοῦ συλλαλητηρίου στήν Ἀθήνα. Ὁ ἀντίκτυπος αὐτῆς τῆς πρώτης γενικευμένης ἀντιστασιακῆς διαμαρτυρίας ἔφτασε μέχρι καί τή Μέση Ἀνατολή. «Ὁ Κωστής Παλαμᾶς δέν πέθανε», ἔγραφε ὁ Σεφέρης. «Ἄν ἔκλεισε ὕστερα ἀπό μιά μεστή καί μακρόχρονη ζωή τά φθαρτά του μάτια, ἡ πίκρα πού αισθανόμαστε ἐμεῖς οἱ ξενιτεμένοι ἢ πίκρα πού νιώθουν οἱ ἐλεύθεροι σκλάβοι στή γῆ μας τήν πατρική, εἶναι γιά ἕνα πράγμα: γιατί δέν θά μπορέσει νά δεῖ τή μέρα πού ὅλοι μαζί δλόψυχα καρτεροῦμε – αὐτός ὁ ἐλεύθερος, τή μέρα τῆς λευτεριᾶς· αὐτός ὁ ἀγωνιστής, τή μέρα τῆς νίκης».²⁰ Τό βάρος τοῦ θανάτου τοῦ Παλαμά, δέν ἀντιστοιχοῦσε στό πένθος γιά τή φυσική ἀπώλεια ἐνός γηραιοῦ ποιητῆ: στήν πραγματικότητα, ὑπενθύμιζε μέ δραματικό τρόπο, τή στράτευση σέ ἕναν ἀγῶνα, καθώς καί τήν ἀνάγκη νά ξαναγραφεῖ μιά «πατριωτική ποίηση», πού θά ἀνιχνεύει μιά νέα ἀντιστοιχία μεταξύ γλώσσας καί πραγματικότητας. Ὁ Σεφέρης, μᾶς θυμίζει, καί πάλι, τό ἄμεσο στοιχείο γιά τή γραφή μιᾶς ποίησης πού ἀγωνίζεται νά «γκρεμίσει ἕνα ἀψηλό παλιό φράγμα πού ἐμποδίζει τά νά ξεχυθοῦν πέρα στό κάμπο τά νερά τῆς λευτεριᾶς»:

«Αὐτά τά λίγα εἶχα νά σᾶς πῶ σήμερα, διαστρικά. Ὅπως θά μιλοῦσα μ' ἕνα φίλο· ὅπως θά μιλοῦσα μ' ἐκεῖνο τό φίλο πού ἔκανε τόν περασμένο πόλεμο στή Μακεδονία, κουβαλώντας τή Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ, μέσα στό δισάκι τοῦ στρατιώτη. Σήμερα ζοῦμε σ' ἕνα στρατόπεδο. Μᾶς κατέ-

χει ὁ πόλεμος. Ἔχουμε ὅλοι σφιγμένα τά δόντια γιά νά ξολοθρέψουμε τό μεγάλο ἄδικο, πού δέν πρέπει νά ξαναγίνει. Οὔτε κἀν τούς στοχασμούς μας δέ μποροῦμε καλά-καλά νά στοχαστοῦμε».²¹

Τό μοτίβο τοῦ «στρατιώτη-ποιητῆ» ἀπαντᾶται συχνά στήν ποίηση τῆς περιόδου, χωρίς αὐτό νά σημαίνει πῶς δέν ὑπάρχουν καί πιά ἐκλεπτυσμένες μεταπλάσεις τῆς ἀγωνιστικῆς ποίησης. Ἄς μείνουμε στό χώρο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, καί ἄς μεταφερθοῦμε στό «συμμαχικό» στρατόπεδο τῆς λογοτεχνίας. Ἦδη στό ποίημα *Μυθολογία* πού ἐτοίμαζε ὁ Λώρενς Ντάρρελ γιά τό τεῦχος τοῦ Ὀκτωβρίου 1943 τοῦ περιοδικοῦ *Personal Landscape*, πού ἐκδιδόταν στήν Αἴγυπτο, ὑπῆρχαν κάποιες ἀλληγορικές νύξεις γιά τά πρόσωπα καί τά γεγονότα τῆς ἑλληνικῆς ἀντίστασης. Ἡ ἐνθερμη φιλία τοῦ συγγραφέα τοῦ Ἀλεξανδρῶν Κουαρτέτου μέ τόν Γιώργο Κατσιμπαλή, χρονολογημένη ἤδη ἀπό τίς προπολεμικές συντροφίες τῆς Ἀθήνας –ἐκεῖνες πού ἔκαναν ἄλλοτε τόν Χένρι Μίλλερ νά γράφει τόν *Κολοσσό τοῦ Ἀμαρουσίου*– ἐπαιρνε, ξαφνικά, μιά νέα διάσταση μέσα στίς συνθήκες τῆς ἐξορίας τοῦ πολέμου. Ἡ ἐπιβλητική παρουσία τοῦ Κατσιμπαλή στήν κηδεῖα τοῦ Παλαμά ἔδινε στόν Ντάρρελ τό ὑλικό γιά τό ποιητικό πορτρέτο ἐνός ἥρωα πού εἶχε τήν παράδοση ιδιότητα νά «ἀκούγεται χωρίς νά φαίνεται». Ἡ *Μυθολογία*, ὡστόσο, καί οἱ ἥρωές της ἦταν βαθιά στεριωμένη στά ὑλικά τῆς πραγματικότητας:

«Ὁ Ντάρρελ εἶχε μάθει ἀπό τόν Σεφέρη, τοῦ ὁποίου ἡ ἀδελφή εἶχε μείνει στήν πατρίδα, γιά τούς χιλιάδες ἀπλούς ἀνθρώπους πού συγκεντρώθηκαν στήν κηδεῖα τοῦ Παλαμά στήν Ἀθήνα τόν Φεβρουάριο τοῦ 1943. Ἀνάμεσα τούς ἦταν καί ὁ Κατσιμπαλής, πού ἔψαλε τόν ἀναβαλλόμενο στόν ἐκπρόσωπο τῆς Γερμανικῆς Πρεσβείας, ὁ ὁποῖος κατέθετε στεφάνι στόν τάφο τοῦ Παλαμά, καί κατόπιν ξέσπασε τραγουδώντας τόν ἐθνικό ὕμνο, μολοντί κάτι τέτοιο ἀπαγορευόταν ἐπί ποιηθῆ θανάτου. Τό τεράστιο πλῆθος σῶπαινε τρομαγμένο, ἐνῶ, τρεμάμενος, ὁ Κατσιμπαλής τελειώνει μόνος του τήν πρώτη στροφή. Ἡ ἀδελφή τοῦ Σεφέρη τοῦ τράβηξε τό χέρι καθώς ὁ Γερμανός τόν ἀγριοκόιταξε· μιά τρομερή σιγή κρεμόταν πάνω στόν κόσμο, ὅμως ἐκεῖνος συνέχιζε νά τραγουδᾷ. Στό μέσο τῆς δευτέρας στροφῆς, ἕνας φίλος τόν συνόδευσε. Τότε, ξαφνικά, μέ ἕνα δυνατό βουητό ὁ ὕμνος πέρασε σέ χιλιάδες στόματα πού τραγούδησαν γιά τήν Ἑλλάδα, ἐνῶ δάκρυα κυλοῦσαν στά πρόσωπά τους. Ἐκεῖ θά ἤθελε νά βρῖσκεται

19. Τάκης Μπενᾶς, *Τῆς κατοχῆς...*, ὁ.π., σ. 55-56.

20. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές Α'*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1984, σ. 214.

21. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές...*, ὁ.π., σ. 224.

ο Ντάρρελ, και η σκέψη του ήταν κοντά στον φίλο του τόν Κατσιμπαλη, πού φοβούμενος να μην τουφεκιστεί, έσπευσε να εξαφανιστεί μέσ στο πλήθος, όπου εξακολούθησε να “ακούγεται χωρίς να φαίνεται”».²²

Μας έχουν σωθει διάφορες πληροφορίες για τή σημασία αυτής τής κηδείας, για τό ήθικό και πολιτικό τής βάρος μέσα στή ζωή τής λογιουσίνης αλλά και του λαού. Έπέλεξα σκόπιμα να αντιπαραβάλω δίπλα στίς λόγιες πηγές, μιά άλλη, έντελως έκκεντρη μαρτυρία, από τή σκοπιά μιās παρέας νεαρών σαλαδόρων του Βύρωνα πού βρίσκονται τυχαία στο νεκροταφείο, άπλως και μόνο για να εξασφαλίσουν λίγα κόλλυθα, προκειμένου να ξεγελάσουν τήν πείνα τους. Η περιγραφή είναι αρκετά ένδεικτική για τή διαμόρφωση αυτής τής ποίησης τής «δημόσιας σφαιρας», μέσα στην οποία ο Σολωμός, ο Παλαμάς και ο Σικελιανός διασταυρώνονται μέ τόν αντίστασιακό πατριωτισμό:

«Αρκετές φορές, συνήθως τά Σάββατα, πηγαίναμε στο Α΄ Νεκροταφείο για τίποτα κόλλυθα. Νά τά κάνει ο Θεός κόλλυθα, πού λέει ο λόγος. Χωρίς ζάχαρη, χωρίς κουφέτα. Σκέτο στάρι θρασμένο, μέ λίγο μαϊντανό από πάνω. Τήν στήναμε έξω από τήν πόρτα κι όταν βλέπαμε καμιά μαυροφορεμένη να κρατάει πιάτο, τήν πλησιάζαμε μέ άπλωμένο χέρι και “Θεός σχωρές’ τονε και ζωή σέ λόγου σας” μάς έδινε μ’ ένα κουταλάκι του γλυκού από μιά χαψιά κόλλυθα. Τά καταπίναμε και περιμέναμε μέχρι να φανούν κι άλλες κρατώντας πιάτο! Ξαναρχίζαμε τό ίδιο τροπάρι: “Θεός σχωρές’ τονε και ζωή σέ λόγου σας”. Έτοι και πετυχαίναμε πεντ’ έξι από δαυτες, μισογεμίζαμε τό ψωμοσάκουλο και φεύγαμε.

Μιά φορά πού πήγαμε εκεί για κόλλυθα –δέν θυμάμαι αν ήταν Σάββατο ή άλλη μέρα– είδαμε έξω από τήν πύλη του νεκροταφείου όπλισμένους Γερμανούς και τά χάσαμε. Δέν πλησιάσαμε, γιατί σκεφτήκαμε ότι θά θάβουνε κανένα δικό τους. Κι έτσι, χωρίς να ποῦμε –αλίμονό μας τώρα!– “Θεός σχωρές’ τονε και ζωή στα καταικομούλαρά σας”, στρίψαμε δεξιά προς τήν οδό Μουσούρη, κι από κει αρχίσαμε να τήν κάνουμε σιγά σιγά για τόν συνοικισμό μας, τόν Βύρωνα. Δέν είχαμε προχωρήσει πάνω από εκατό μέτρα, όταν ακούσαμε ξαφνικά, μέσα από τό νεκροταφείο, χιλιάδες άνθρωπος να ψέλνουν τόν εθνικό μας ύμνο.

- Τί γίνεται εδώ, ρε Φώντα; μέ ρώτησε ο Μενέλαος. Είναι δυνατόν να κηδεύουνε Γερμανό και να ψέλνουν τόν εθνικό μας ύμνο;

- Μπά, κάτι άλλο θά συμβαίνει, του είπα και προχωρήσαμε σκεφτικοί.

Φτάσαμε μέχρι τή Γούβα κι ο εθνικός μας ύμνος ακούγονταν ακόμα. Τήν άλλη μέρα μάθαμε τί είχε συμβεί. Ο λαός μας έψελνε τόν εθνικό

μας ύμνο κηδεύοντας τόν εθνικό μας ποιητή Κωστή Παλαμά και ο Άγγελος Σικελιανός, μέ τή στεντόρεια φωνή του, απήγγελε πάνω από τό φέρετρο του τό ποίημα πού είχε γράψει τήν ίδια μέρα:

*Ηχεΐστε οι σάλπιγγες...Καμπάνες βροντερές
Δονήστε σύγκορμη τή χώρα, πέρα ως πέρα...
Βογκήστε τύμπανα πολέμου...Οι φοβερές
Σημαίες, ξεδιπλωθείτε στον άέρα!*

Σ’ αυτό τό φέρετρο άκουμπά ή Έλλάδα!»²³

■

Φάνηκε, νομίζω, ως εδώ πως ο πόλεμος και ή Αντίσταση, μέσα από τά εθνικοαπελευθερωτικά προτάγματα λειτουργεί ως συγκροτητικό στοιχείο μιās νέας κοινωνικής εμπειρίας, μιά νέας πολιτικής διαπραγματεύσης. Άκριβώς μέσα από αυτές τίς διαδικασίες, «γράφεται» μέσα στην Κατοχή ένα καινούργιο κοινωνικό συμβόλαιο, τό οποίο αφήνει άνοιχτό, αν όχι σίγουρο, τό ένδεχόμενο ενός κοινωνικού μετασχηματισμού, στή βάση τής προοδευτικής λαϊκότητας, στή βάση, δηλαδή, μιās πολιτικής κεφαλαιοποίησης τής αντίστασης: «Λαοκρατία θέλουμε και όχι βασιλιά», όπως τό λέγανε τά στιχάκια τής εποχής. Τό ιδιότυπο αυτό συμβόλαιο, πού φτιάχεται, σαρώνει όλο τό μεσοπολεμικό πολιτικό παράδειγμα και κυρίως αλλάζει προς ριζοσπαστικές κατευθύνσεις τά κοινωνικά ύποκείμενα. Για να μείνω στο παράδειγμα του ΕΑΜ, αυτό τό νέο κοινωνικό συμβόλαιο εκδηλώνεται μέ πέντε βασικούς μηχανισμούς:²⁴

1. Τήν αλλαγή τής πολιτικής κουλτούρας (τήν ιδεολογική στροφή από τό κέντρο προς τά άριστερά)

2. Τήν εμφάνιση των ένοπλων όργανώσεων (λαϊκός στρατός όρεινης δράσης)

3. Τή λειτουργία νέων θεσμών (της θεσμική παραγωγή τής Αντίστασης, τούς Κώδικες Λαϊκής Δικαιοσύνης κλπ.)

4. Τή διάνοιξη ενός νέου δικτύου επικοινωνίας (ο παράνομος Τύπος)

5. Τήν διαμόρφωση μιās νέας προοδευτικής λαϊκότητας (από τίς δημόσιες όμιλίες στην πλατεία του χωριού ως τό θέατρο του δουνου).

22. Τό στιγμιότυπο παρατίθεται στο: Μάικλ Χάαγκ, *Άλεξάνδρεια. Η πόλη τής μνήμης*, μτφρ. Δημήτρης Στεφανιάκης, Ωκεανίδα, Άθήνα 2005, σ. 366.

23. Ξενοφών Φιλέρης, *Οι Σαλαδόροι του Βύρωνα*, Καστανώτη, Άθήνα 2005, σ. 47-48.

24. Η κωδικοποίηση των σημείων αυτών άντλείται από τήν όμιλία του Άγγελου Έλεφάντη στο σεμινάριο των Άρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας γύρω από τήν περίοδο 1940-1945 (ό.π.). Τόν ευχαριστώ και από αυτή τή θέση για τήν παραχώρηση τής όμιλίας του.

Ο Δημήτρης Χατζής στη *Φωτιά* του (1945) μᾶς ἔχει δώσει ἓνα πολὺ σημαντικό τεκμήριο γιὰ τὸν τρόπο πού αὐτὴ ὑπεράσπιση τῆς κοινωνίας συνδέεται μὲ τὰ δίκτυα τῆς ἑαμικῆς ἀντίστασης, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνακατανομὴ τῶν ρόλων στό ἐπίπεδο τῆς οἰκογένειας. Ὁ παραδοσιακός κόσμος τοῦ χωριοῦ ἀλλάζει ὄψη, ἀπὸ τὴ στιγμή πού θά ἀλλάξουν οἱ οἰκογενειακοὶ ρόλοι στή βάση τῆς ἑαμικῆς συνθήκης: ὁ ἀντάρτης, ἡ «ἐπιμελητεία τοῦ ἀντάρτη», ὁ σύνδεσμος. Ἀπὸ τὴ μάχη τῆς σοδιάς καί τὸν ἐπισοισιμό μέχρι τὴν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης, τὸ ΕΑΜ, καί ἡ Ἀντίσταση γενικότερα, κατοχυρώνει τὸ ἰδεολογικὸ καί κοινωνικὸ της κῦρος μέσα ἀπὸ τὴν ὑποστασιοποίηση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἔχει εἰπωθεῖ πολλές φορές, μάλιστα πρόσφατα μὲ ποιήματα (ἀναθεωρητικὲς καί μὴ) ἀφορμές, ὅτι τὸ ΕΑΜ ἀναλαμβάνει νὰ καλύψει τὸ κενό τοῦ κράτους, γίνεται δηλαδή ἓνα εἶδος ὑποκατάστατου τῆς κρατικῆς νομιμότητας. Ἐνδεχομένως νὰ εἶναι ἔτσι τὰ πράγματα, ὡς ἓνα βαθμὸ, ἀρκεῖ νὰ προσθέσουμε πὼς ἡ ἀνάδυση τοῦ ἑαμικοῦ φαινομένου συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ μορφὴ πολιτικῆς βούλησης πού ἀναδεικνύει τὸ «λαό» ὡς φορέα καί ἐγγυητὴ τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς κοινωνίας, πού ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸ ναζισμὸ. Ἄς προσέξουμε ὅμως: δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίκληση στὸν ὑπερβατικὸ «λαό» τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, ἔτσι ὅπως τὸν ξέραμε ἀπὸ τὰ σχήματα τοῦ ζαμπελοπαπαρηγοπούλειου ἀφηγήματος, οὔτε γιὰ τὸν αὐτοχθονικὸ λαό τῆς λαογραφίας, οὔτε γιὰ τὸν λαό ὡς ἀστική κατηγορία κυριαρχικότητας τοῦ κράτους, οὔτε κἀν γιὰ τὴν «ἀντιστασιακὴ φύση» τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἔτσι ὅπως τὴν εἶδε ἓνα μέρος τῆς ἀριστερῆς διάνοησης. Βεβαίως μποροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν καί τέτοια ἴχνη ἀλλά, νομίζω πὼς τὸ συνολικὸ μὸρφωμα πού προκύπτει μέσα ἀπὸ αὐτὲς τίς διαδικασίες εἶναι κάπως διαφορετικὸ. Ἡ ἐγκληση –γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Ἀλτουσέρ– πού ἀπευθύνει τὸ ΕΑΜ στὸν «λαό» προκύπτει μέσα ἀπὸ τὴ σύμπτυξη μιᾶς ἐθνικοαπελευθερωτικῆς ἐνότητας στή βάση τῆς «ὑπεράσπισης τῆς κοινωνίας», τὴν ὥρα ἀκριβῶς πού ἐπιχειρεῖται ἡ διάλυσή της, ἢ ἀλλιῶς ἡ πολιτικὴ της ἐξόντωση. Στὴν πραγματικότητα, ἡ περίφημη «λαοκρατία» δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἀνάδυση μιᾶς νέας κυριαρχικῆς βούλησης, πού βεβαίως σχετίζεται μὲ τίς διεθνιστικὲς ρίζες τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος ἀλλά ταυτόχρονα προκύπτει καί παράγεται μέσα ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ ἀντιφασισμού. Δὲ νομίζω νὰ ὑπάρχει πιὸ συμπνευμένη διατύπωση γιὰ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ καινοτομία πού φέρνει ἡ ἀντίσταση, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἀντάρτικα τραγούδια τῆς ἐποχῆς.

*Τὸ ΕΑΜ μᾶς ἔσωσε ἀπ' τὴν πείνα
θά μᾶς σώσει καί ἀπ' τὴ σκλαδιά,
κι ἔχει πρόγραμμα Λαοκρατία
Ζήτω, ζήτω, ζήτω τὸ ΕΑΜ.*

*Ἐμπρὸς ΕΛΑΣ γιὰ τὴν Ἑλλάδα
τὸ δίκιο καί τὴ λευτεριά,
σ' ἀκροβουνοῦ καί σὲ κοιλάδα,
πέτα, πολέμα, μὲ καρδιά.*

*Ἐνα τραγούδι εἶν' ἡ πνοή σου
καθὼς στὴ μάχη ροβολᾷ,
κι' ἀντιλαλοῦν ἀπ' τὴ φωνή σου
πλαγιές καί κάμποι ΕΛΑΣ-ΕΛΑΣ.*

*Μέ χίλια ὀνόματα μιὰ χάρη
ἀκρίτας εἶτ' ἀρματωλός,
ἀντάρτης, κλέφτης, παλικάρι,
πάντα εἶμ' ὁ ἴδιος ὁ λαός.*

•

*Ἀντάρτες βγήκαν στὰ βουνά
γιὰ νὰ μὴ ζοῦνε σκλάβοι
καί κάθε μέρα πού περνᾷ
τ' ἀντάρτικο ἀνάθει.*

*Εἶναι οἱ ἀντάρτες τοῦ ΕΛΑΣ
πού σήκωσαν παντιέρα
καί καρτεροῦνε καί ἐμᾶς
νὰ πάμε κάποια μέρα.*

*Ὁ πόθος γιὰ τὴ λευτεριά
ἀνάθει σά λαμπάδα
καί μεταδίδει τὴ φωτιά
σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα.*

Ἡ ἀνάδυση τῆς ἑαμικῆς ἐμπειρίας ὡς μιᾶς νέας πολιτικῆς καί πολιτισμικῆς συνθήκης ὑπαρξῆς τῶν κοινωνικῶν ὑποκειμένων εἶναι τὸ ἀδιαμφισβήτητο κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς. Πέρα ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν ἀναπαραστάσεων αὐτῆς τῆς δημοτικοφανοῦς –λόγιας πάντως²⁵– ἀντιστασιακῆς ποίησης, θά δοῦμε πὼς καί στό

25. Ὑπενθυμίζω πὼς τὰ «δημοτικοφανῆ» τραγούδια τῆς Ἀντίστασης σὲ καμία περίπτωση δὲν πρέπει νὰ ταυτίζονται μὲ τὴν προφορικὴ λαϊκὴ παραγωγή τοῦ «δημοτικοῦ τραγουδιοῦ», καθὼς στὴν πλειονότητά τους εἶναι γραμμένα ἀπὸ ἐπώνυμους, «μορφωμένους δημιουργούς», πού ἔλαβαν μέρος στό ἀντάρτικο, καί χρησιμοποίησαν τὸ διαθέσιμο ἀφηγηματικὸ ὑλικὸ τοῦ παλαιότερου κλέφτικου καί δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ἄς σημειωθεῖ, πάντως, πὼς ἐνῶ ἡ ἐθνικὴ ἀντίσταση «τραγουδήθηκε», ἐλάχιστα πράγματα σώζονται γιὰ τὸ τραγούδι τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ στὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις πού ἔχουμε ὁδηγοῦν στό ἴδιο συμπέρασμα: οἱ ἀντάρτες τοῦ «δεύτερου ἀντάρτικου» ξανατραγουδᾶνε τὰ τραγούδια τῆς Ἀντίστασης. Μιὰ πιὸ συστηματικὴ ἐρευνα τοῦ θέματος ἴσως νὰ ἐρμήνευε πιὸ πειστικὰ τοὺς λόγους καί τῆς αἰτίας αὐτῆς τῆς «ἀπουσίας».

χώρο τῆς «ἐπίσημης» λογοτεχνικῆς παραγωγῆς, ἡ ἠρωική ἀναπαράσταση τῆς Ἀντίστασης κερδίζει ἐδαφος· κάποτε καί εἰς θάρος τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας. Ἡ ἐποχή, ὡστόσο, εὐνοεῖ τοὺς ἠρωικοὺς τόνους. Δύο χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση (1946), κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸν Γκοβόστη καί ἡ πρώτη ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Ἄρη Ἀλεξάνδρου *Ἀκόμα τούτη ἢ Ἄνοιξη*. Στὴ συλλογὴ, ἡ ἐαμικὴ ἐμπειρία τῆς Κατοχῆς συμβαδίζει μὲ τὴ ρητορικὴ πληθωρικότητα:

*Κοιμήσου καὶ πλαγιάσανε τ' ἀστέρια στίς παντιέρες
Εἶν' τὸ φεγγάρι στὴ σκοπιὰ κι ὁ ΕΛΛΑΣ στὰ κα-
ραούλια
κ' ἔχεις κουβέρτα σύγνεφο καὶ κούνια σου τὴν πέτρα*

*Κοιμήσου καὶ παράγγειλα στὴν ΕΣΣΔ ἓνα τραγούδι
Νά σοῦ τὸ λένε οἱ ὁμορφες νά σοῦ τὸ λέει ὁ Μᾶης
Νά τὸ χορεύει ἡ ξεγνοιασιά ν' ἀκούει κόσμος ὅλος.²⁶*

Ἄς ἀφήσουμε ὅμως προσωρινὰ κατὰ μέρος τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν ποιημάτων καὶ ἄς μείνουμε λίγο στὰ χαρακτηριστικὰ πού ἔχει τὸ ΕΑΜ, μέσα σέ αὐτὴ τὴ δημοτικοφανὴ ἀντιστασιακὴ ποίηση: τὸ ΕΑΜ ἐμφανίζεται ὡς ἐγγυητὴς γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῆς κοινωνίας, ἀπὸ τὴ «μάχη τῆς σοδειᾶς» μέχρι τὴν ἐλευθερία καὶ τὸ πολίτευμα τῆς χώρας. Ἐδῶ, ἡ πρωτοβάθμια «πατριωτικὴ» ρητορικὴ συναντιέται μὲ τοὺς καταστατικούς ὅρους συντήρησης καὶ ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἴδιου τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Τὸ ΕΑΜ, δηλαδή, γίνεται τὸ ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ μὲροσ πού ἀναλαμβάνει τὴν ἴδια τὴν υπεράσπιση τῆς κοινωνίας. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε αὐτὴ τὴν ἰδιαιτερότητα στίς ἀναπαραστάσεις τῆς ἐαμικῆς ἀντίστασης πρέπει νὰ προστεθεῖ μιά πινελιά ἀκόμη, πού ἀφορᾷ τὴν ἱστορικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καὶ τὸ πρόβλημα, εἰδικότερα, τοῦ φασισμού.

Σὲ ἀντίθεση, δηλαδή, μὲ ἄλλες μορφές κρατικοῦ βιοπολιτικοῦ ἐλέγχου, δηλαδή ἐλέγχου ἐπὶ τοῦ δικαίωματος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου ἐνός «πληθυσμοῦ», ὁ φασισμὸς υπερβαίνει τὰ πρότυπα μιᾶς προστατευτικῆς, ρυθμιστικῆς, καὶ πειθαρχικῆς ἐξουσίας, ἐξωθώντας τὴν κοινωνία, διαμέσου τῆς κοινωνίας, στὴν πλήρη ἀποχαλίνωση τῆς δολοφονικῆς ἐξουσίας. «Ἡ ἐξουσία αὐτὴ τῆς θανάτωσης, πού διατρέχει ὅλο τὸ κοινωνικὸ σῶμα τῆς ναζιστικῆς κοινωνίας, ἐκδηλώνεται κατ' ἀρχὰς ἐπειδὴ ἡ ἐξουσία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου δέν παρέρχεται στὸ κράτος καὶ μόνο, ἀλλὰ σέ μιά σειρά ἀτομα, σέ ἓνα σημαντικό ἀριθμὸ ἀτόμων (εἴτε αὐτοὶ εἶναι τὰ Τάγματα, εἴτε τὰ Ἔς Ἔς, κλπ). Θὰ λέγαμε μάλιστα, ὅτι στὸ ναζιστικὸ κράτος ὅλος ὁ κόσμος ἔχει ἐντέλει δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου πάνω στὸ γείτονά του, ἔστω καὶ διαμέσου τῆς κατάδοσης, μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξολοθρευθεῖ ἢ νὰ προκαλέσει τὴν ἐξολοθρευση τοῦ γείτονά του» (Μισέλ Φουκῶ).²⁷ Αὐτὴ ἡ ἐκθεση τῆς κοινωνίας στὴν «ὀλοκληρωτικὴ κατατροφή» ἐγγράφεται ὡς καταστατικὴ ἀρχὴ ρῆξης καὶ

σύγκρουσης ἀνάμεσα σέ ἐκείνους πού ἀποδέχονται αὐτὸ τὸ θεμελιακὸ καθήκον τῆς ναζιστικῆς ὑπακοῆς («ὁ πληθυσμὸς μόνο ἂν ἐκτεθεῖ ὀριστικὰ στὸ θάνατο θὰ μπορέσει πραγματικὰ νὰ γίνῃ μιά ἀνώτερη φυλὴ») καὶ στίς δυνάμεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀντίστασης, πού ἀναλαμβάνουν τὴν υπεράσπιση τῆς κοινωνίας. Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν «τελικὴ λύση», τὸ Ἄουσοβιτς καὶ τὸ Ὀλοκαύτωμα, θὰ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε τὸ πῶς συγκροτεῖται, εὐθύς ἑξαρχῆς, ἓνα ἀπολύτως ρατσιστικὸ καὶ δολοφονικὸ κράτος πού ἔχει ὡς στόχο νὰ ἐκθέσει τὸ κοινωνικὸ σῶμα στὸν βιολογικὸ καὶ κοινωνικὸ θάνατο. Ἡ ἴδια ἡ ψυχοπαθολογία τοῦ φόβου, τῆς πείνας καὶ τοῦ θανάτου ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς εὐρύτερης πολιτικῆς οἰκονομίας αὐτοῦ τοῦ πολλαπλασιαστικοῦ μηχανισμοῦ συντριβῆς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Μέσα σέ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἡ Ἀντίσταση, στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἀποτελεῖ μιά καινούργια, νεωτερικὴ πολιτικὴ πρωτοβουλία πού ἀφορᾷ τὴν «υπεράσπιση τῆς κοινωνίας», μέσα ἀπὸ νέες ἰδεολογικὲς καὶ ὀργανωτικὲς μορφές, μὲ τὴν αὐτόκλητη παρουσία τῶν λαϊκῶν μαζῶν στὸ πεδίο τῆς κοινωνικῆς διαχείρισης, μέσα ἀπὸ τὸ πρόταγμα τῆς πολιτικῆς ἀνυπακοῆς καὶ τῆς ἐνοπλῆς βίας.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ, τὸ κρίσιμο θέμα τῆς βίας, πού τόσο πολὺ ἐπανερχεται στίς σημερινὲς συζητήσεις γιὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὸν ἐμφύλιο ἀποκτᾷ ἓνα νέο ἰδεολογικὸ πλαίσιο. Ἄν συμφωνήσουμε πῶς ἡ βία δέν εἶναι ἀπλῶς μιά τελετουργία αἵματος πού κάνει τοὺς ἀνθρώπους θηρία ἀλλὰ ἔχει ἰδεολογικὸ περιεχόμενο, ὀφείλουμε νὰ κατανοήσουμε τὸ εὐρύτερο πλαίσιο πού καθιστᾷ τὴ βία μιά ἀναγνώριση μορφῆς νόμου καὶ ἐξουσίας. Ὁ φόνος τοῦ ἀντιπάλου, ἔστω καὶ σέ τοπικὸ ἐπίπεδο, διακηρύσσει ἓναν «ἐμπόλεμο» πολιτισμικὸ κώδικα, ὁ ὁποῖος ἐντέλει ἐδράζει τὴ νομιμότητά του στὸν πόλεμο τοῦ γενικευμένου πεδίου, στὸν παγκόσμιον πόλεμο πού διεξάγεται, καὶ στίς ἐξουσίες θανάτωσης πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ στρατόπεδο πού διάλεξαν τὰ κοινωνικὰ ὑποκείμενα. Ἄς θυμηθοῦμε, σέ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἓνα συγκλονιστικὸ κείμενο τοῦ Γιάννη Μπεράτη, πού, ὄντας ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν «ἄλλη ὄχθη», –ἐννοῶ τὴ μὴ ἐαμικὴ– ἐντοπίζει τὸ κρίσιμο πρόβλημα τῆς βίας καὶ τίς ἠθικὲς ἐπιλοκῆς του. Στὸ περιήγητο *Ὀδοιπορικὸ τοῦ '43* (1946), περιγράφοντας τὸ πορτρέτο τοῦ Μαραθῶνιου, («Μαραθῶνιο τὸν λέγανε γιατί πρῶτα ἦταν στὸ ΕΛΑΣ» πρὶν περάσει στὸ ἀντάρτικο τοῦ Ζέρβα), ὁ ἀφηγητὴς θὰ βάλῃ στὸ στόμα τοῦ ἥρωα ἓνα περιστατικὸ πού ἀφορᾷ τὴν τιμωρία ἐνός ζευγαριοῦ δωσιλόγων. Ὁ Μαραθῶνιος θυμᾶται τὸν πρῶτον καιρὸ πού εἶχε βγεῖ στὸ ἀντάρτικο, ὅταν συλλάβανε μιά δασκάλα μὲ τὸν ἐρωμένο τῆς «πού εἶχανε κάνει ὅ,τι κα-

26. Ἄρης Ἀλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941-1974)*, Ὑψίλων, Ἀθήνα 1991, σ. 18.

27. Μισέλ Φουκῶ, *Γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς κοινωνίας*, Ψυχογιός, Ἀθήνα 2002, σ. 319.

κό μπορείς να φανταστείς σ' όλα τα χωριά της περιφέρειας τους»:

«Έναν Άντάρτη δέν πρέπει να τον δειλιάζει τίποτα, λέγανε –έναν Άντάρτη δέν πρέπει να τον φοβίζει τό αίμα. Νά μή λιγοθυμάει σάν κοπελούδι όταν τό βλέπει να τρέχει– Κι όμως αὐτουνοῦ, τοῦ Μαραθώνιου, τοῦ ῥθε πολλές φορές να λιγοθυμήσει: τοῦ λύνονταν τά γόνατα, γινόντουσαν σά νερό, κι ἔσφιγγε τά δόντια του γιά να μή τό δείξει. Ἄ! ὄχι! μή κοιτᾶς τή μάχη. Στή μάχη δέ δίνει δεκαράκι, μέ τήν ἴδια λύσσα καί μέ τήν ἴδια χαρά – μά αὐτό, αὐτό ἐδῶ ἦταν ἄλλο πράμα.

Ἡ γυναίκα ἦτανε ἡ ἔκανε τήν περήφανη καί εἶχε καρφώσει τά μάτια της στόν ἀπέναντι τοῖχο. Ὁ ἄντρας ὅμως, ὁ φίλος της, εἶχε γίνει ὄχι κίτρινος, ἀλλά πράσινος καί τά δύο μάτια του εἶχαν τόσο ρουφηχτεῖ μέσα πού ἔταν σά δύο μαῦρες τρύπες κάτω ἀπ' τό κούτελό του. Κανένας δέ μιλοῦσε, οὔτε μιά ἄχνα δέν ἀκουγότανε. Τότε ἤρθαν οἱ βαθμοφόροι καί μᾶς εἶπανε να χώσουμε ὅλοι καλύτερα τά κεφάλια μας στά παράθυρα καί να κοιτάξουμε τί θά γίνει. Ἄνοιξε ἡ πόρτα καί μπήκε στό δωμάτιο μέ τούς δύο δεμένους ὁ Καπετάνιος. Κανένας μας δέν ἤξερε πού κρατάει ἡ σκούφια του, μόνο κάπου-κάπου γελώντας, ἔλεγε πῶς ἄλλοτε ἦτανε χασάπης. [...]

Ἔβαλε τά δύο χέρια στίς τσέπες τοῦ παντελονιοῦ του, στάθηκε πρῶτα μπροστά στόν ἄντρα, ὕστερα μπροστά στή γυναίκα καί κούνησε πολλές φορές τό κεφάλι του. Ὑστερα ξαναγύρισε στόν ἄντρα καί τόν ἔφτυσε μέσ στά μούτρα, μετά στάθηκε πάλι μπροστά στή γυναίκα καί τήν ἔφτυσε ἀνάμεσα στά θυξιά της. «Θά τῆς τά κόψω καί θά σ' τά δώσω να τά φᾶς», φώναξε στόν ἄντρα πού δέν ξέρω ἂν ἔτσι ὀρθός καί δεμένος δέν εἶχε λιγοθυμήσει πιά. Γύρευε να τοῦ φέρουν τό φαῖ του, να τοῦ βάλουν τό σοφρά του μπρός στή γυναίκα. Κάθισε κι ἔτρωγε. Μέ τή μαχαίρα της μέσης τοῦ ἔκοβε τό ψητό κρέας καί κοιτοῦσε ἀπό κάτω πρὸς τά πάνω τή γυναίκα. Σέ μιά στιγμή κλώτσησε τό σοφρά καί χράπ! τῆς ἔκοψε καί τά δύο θυξιά καί τά πέταξε μπρός στά πόδια τοῦ ἐρωμένου της. Πέσανε κι ἀνοίξανε χάμω σά δύο ξεφουσκωτά τόπια.

«Ἐσένα δέ θά σέ σκοτώσω», τοῦ φώναξε. «Θά σ' ἀφήσω να καμαρώσεις τή φιλενάδα σου. - Βρέ σεῖς! δῶστε του δύο σκαμπίλια τοῦ παλιοκερατᾶ να ξυπνήσει!». Τό αίμα ἔτρεχε ποτάμι χάμω στό πάτωμα ἀπ' τίς τεράστιες πληγές της γυναίκας. Μά ἡ γυναίκα, μέ τό πηγούνι τεντωμένο πρὸς τά μπρός, μέ τά χεῖλια της τεζαρισμένα πρὸς τά μέσα, εἶχε καρφωμένα πάντα τά μάτια της στόν Καπετάνιο».²⁸

Εἶναι σαφές πῶς τό ἀπόσπασμα θέτει τό ζήτημα τῆς

ὀριακῆς βίας, μιᾶς βίας πού βασίζεται πάνω στήν ἀρχή τῆς ἀσυμμετρίας. Δέ μπορούμε, ὡστόσο, να συλλάβουμε τήν εἰκόνα τῆς περιόδου, τίς νοοτροπίες καί τίς συμπεριφορές τῶν ἀνθρώπων πού ἐνεπλάκησαν στόν πόλεμο, ἔξω ἀπό αὐτές τίς κατηγορίες τῆς βίας καί τούς ἠθικούς κώδικες πού παράγουν. Τό ζευγάρι τῶν δωσιλόγων, πού «μόνοι τους ὀδηγούσανε τούς Ἰταλούς Καρραμπινιέρους στά σπίτια καί φαίνεται πῶς ἡ δασκάλα (δασκάλα ἐλληνικοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου!) εἶχε ἀκόμη καί κάνα δυό ἐρωμένους ἀπό δαύτους», τιμωρεῖται μέ ἀκραῖο καί παραδειγματικό τρόπο ἀκριβῶς γιατί ἡ ἀσύμμετρη βία λειτουργεῖ ὡς «ἐγγυητής τῆς τιμωρίας». Μέσα ἀπό τήν ἀπόσταση πού χωρίζει τήν πράξη ἀπό τήν ποινή ἐκδιπλώνεται στήν πραγματικότητα, μιά νέα πολιτική ἀνατομία: ἡ φρικιαστική τιμωρία δηλώνει τήν τελετουργική ἀναμέτρηση δύο ἀντίπαλων ἐξουσιῶν. Σέ αὐτό τό πλαίσιο, ἡ ἀσυμμετρία, ὁ φόβος ἀλλά καί ἡ ἐπίδειξη τῆς βίας («τότε ἤρθαν οἱ βαθμοφόροι καί μᾶς εἶπανε να χώσουμε ὅλοι καλύτερα τά κεφάλια μας στά παράθυρα καί να κοιτάξουμε τί θά γίνει»), σηματοδοτεῖ τή μορφή συμμετοχῆς σέ ἀνταγωνιστικά συστήματα ἐξουσιῶν. Τί ἄλλο εἶναι, ἄλλωστε καί τά γερμανικά ἀντίποινα παρὰ μιά ἀσύμμετρη βία ἐναντι στήν ἀρχική πρόκληση; Τί ἄλλο εἶναι καί οἱ θρυλούμενες ἐκτελέσεις τοῦ Ἄρη γιά τήν πάταξη τῆς ζωοκλοπῆς; Δέν θά καταλάβουμε τίποτε ἀπό ὅλα αὐτά, ἂν ἐπιμεινουμε να ἐξετάσουμε τή βία χωρίς τά ἰδεολογικά της συμφραζόμενα. Καί αὐτή ἡ βία εἶναι μιά βία διακηρυκτική, ὀμιλοῦσα, πολλαπλασιαστική, καί πάντως ἐνταγμένη μέσα σέ πολύ συγκεκριμένες συνάψεις (ἀκόμα καί τοπικές), τίς ὁποῖες ὀφείλουμε να συνυπολογίσουμε, πρὶν διολισθήσουμε ἀπό τήν ἱστορία στήν πτωματογραφία τῶν ἐγκλημάτων. Κάτι ἀκόμα, γιά να μή ξεχνᾶμε τά συμφραζόμενα αὐτῆς τῆς ἀφήγησης: ἡ ἐκδοχή τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τοῦ '43, τό 1946, προκάλεσε τήν ἀπόλυση τοῦ Μπεράτη ἀπό τό Ὑπουργεῖο Τύπου. Ἡ ἐποχή εἶχε θέσει πλέον νέα ἀπαγορευτικά ὄρια γιά τήν ὀποιὰδήποτε ἀναφορά στό «ἀντάρτικο», ἔστω καί στό Ἄντάρτικο τοῦ Ζέρβα.

Ἡ ἐποχή ἔχει ἐπίσης διανείμει καί τούς ρόλους τῆς «στράτευσης» στή διανόηση. Καί ἂν ἡ στράτευση ἀνιχνεύεται μέ πολύ πιό ἥπιο τρόπο στήν περίπτωση τοῦ Μπεράτη, ἰσχύει, ἤδη ἀπό τό τέλος τοῦ πολέμου, πολύ περισσότερο γιά τή Μέλπω Ἀξιῶτη, ἀφοῦ ἀπό συγγραφέας τοῦ μοντερνιστικοῦ μυθιστορήματος *Θέλετε να χορέψουμε Μαρία;* (1943) βρῖσκεται να γράφει τά *Πέντε ἐρωτήματα γιά τόν Δεκέμβρη*. Ἀκόμα πιό ἐντυπωσιακή ἡ ἀπάντηση πού δίνει στούς ἐπικριτές της πού τήν κατηγοροῦν γιά τήν «προδοσία» τῆς λογοτεχνίας: ἂν μέχρι τώρα τήν ἐνδιέφεραν οἱ κριτικές τοῦ Ξενοπούλου, ἀπό δῶ καί μπρός τήν ἐνδιέφεραν οἱ

28. Γιάννης Μπεράτης, *Ὀδοιπορικό τοῦ '43*, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 2000, σ. 51-53.

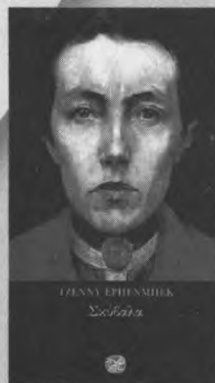
κριτικές τοῦ σ. Ζαχαριάδη.²⁹ Ἀλλά καί ὁ μετέπειτα «αἰρετικός» Ἀλεξάνδρου, στήν ἴδια «στρατευμένη» πραγματικότητα κινεῖται. Θυμίζω ἕνα ἀρκετά χαρακτηριστικό περιστατικό.³⁰ Τό ἐρωτηματολόγιο πού μοίραζαν οἱ Ἄγγλοι δεσμοφύλακες στους αἰχμαλώτους τῆς Ἐλ Ντάμπα (στήν Ἀφρική), μετά τόν Δεκέμβρη τοῦ '44, περιελάμβανε καί τήν διόλου ἀθώα ἐρώτηση: «σέ ποιά ὀργάνωση ἀνήκετε;». Περίπου 12.000 ἀριστεροί πολίτες, πού εἶχαν μεταφερθεῖ μέ μεταγωγικά πλοῖα στήν Ἀφρική, μετά τίς συλλήψεις τῶν Δεκεμβριανῶν, γιά νά κλειστοῦν, μέ ἀγγλική ἐπιτήρηση, στά «σύρματα», ἔπρεπε νά ἀπαντήσουν σέ αὐτή τήν κρίσιμη ἐρώτηση, χωρίς νά ξέρουν πόσο θά βάραινε ἡ ἀπάντηση γιά τό μέλλον τους. Ἀνάμεσά τους καί οἱ Βασιλειάδηδες, πατέρας καί γιός. Μετά ἀπό συζήτηση, ἡ ἀπόφαση εἶναι κοινή. Δηλώνουν πώς ἀνήκουν στό ΕΑΜ. Τά αἶτια τῆς συγκεκριμένης ἀπάντησης μπορεῖ νά εἶναι πολλά, ἄν λάβει κανεῖς ὑπόψη του πώς ὁ γιός (πού δέν εἶναι ἄλλος, βέβαια, ἀπό τόν Ἄρη Ἀλεξάνδρου) δέν ἔχει πάρει μέρος στά Δεκεμβριανά, καί ἡ ἀντιστασιακή του δράση στήν Κατοχή δέν περιλαμβάνει καμία μορφή ἐνοπλης βίας. Δέ χρειάζεται νά κάνουμε ὑποθέσεις γιά τή δήλωση αὐτή τῶν κρατουμένων. Εἶναι ἡ διεκδίκηση μιᾶς ταυτότητας πού ὁμολογεῖται «ἀνοιχτά» ἐνώπιον τοῦ ἀντιπάλου, ὅταν ὁ τελευταῖος μάλιστα ἔχει δεῖξει τίς μεταπολεμικές του προθέσεις. Ἐγγράφεται, ἐπομένως, σέ αὐτό τό νέο κοινωνικό συμβόλαιο τῆς «ἀντίστασης», καθῶς καί στήν πολιτική στράτευση πού ἀπέρρεε ἀπό τήν ἐξατομικευμένη κύρωση τοῦ συμβολαίου.

Ἡ στράτευση αὐτή, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν τύχη τῆς μέσα στή μεταγενέστερη συγκυρία, ἔφτιαξε ἕνα συγκεκριμένο τύπο πολιτικῆς συμπεριφορᾶς καί ἐπαναστατικῆς συλλογικότητας. Ἐννοεῖται πώς ἡ τύχη αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου θά κριθεῖ σέ πρώτη φάση τόν Δεκέμβρη τοῦ 1944, καί λίγο ἀργότερα, μέ τήν πολιτική καί στρατιωτική ἥττα τῆς ἀριστερᾶς στόν ἐμφύλιο πόλεμο. Ἀπό ἐκεῖ καί ἔπειτα, ἡ λογοτεχνία τῆς περιόδου, θά βρεθεῖ ἴσως στήν πιό παράδοξη καί ἀμήχανη στιγμή της, καθῶς καλεῖται νά ἀποτυπώσει καί νά μνημειώσει τήν πρόσφατη ἐμπειρία τοῦ πολέμου, ἐνώ ἤδη, ψηφίζονταν τά «μέτρα λήθης». Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς λογοτεχνικῆς «ἀφωνίας» γύρω ἀπό τήν τραυματική ἐμπειρία τοῦ ἐμφυλίου ὀφείλεται καί σέ αὐτές τίς συνθήκες τῆς «λογοκρινόμενης μνήμης». Ἀλλά αὐτό εἶναι μιᾶ ἄλλη ἱστορία.

29. Βλ. τά σχετικά τεκμήρια στό: Ἄννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές τῆς Μέλπως Ἀξιότης*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1999.

30. Βλ. Δημήτρης Ραυτοπούλος, *Ἄρης Ἀλεξάνδρου, ὁ Ἐξόριστος*, Σοκόμη, Ἀθήνα 1996, σ. 142.

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΝΔΙΚΤΟΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΥΝ

TZENNY ΕΡΠΕΝΜΠΕΚ

ΣΚΥΒΑΛΑ

«Ματιά σέ ψυχικές ἀβύσσους: ἡ Τζέννυ Ἐρπενμπεκ εἶναι μία ψυχρὴ ἀναλύτρια τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων».

PIERRE MICHON

ΜΥΘΟΛΟΓΙΕΣ ΤΟΥ ΧΕΙΜΩΝΑ

Οἱ ἱστορίες τοῦ Μισὸν καταφέρνουν νά παρασύρουν τὸν ἀναγνώστη σέ μιᾶ καταυκτική ἀνάγνωση.

NICHOLAS MURRAY

ΚΑΦΚΑ

Ἡ πλέον ἐγκυρη βιογραφία γιά μιᾶ ἀπὸ τίς πλέον ἀμφιλεγόμενες φιγούρες τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας.

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

• ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΙΟΥ 64, 114 73 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210. 88.38.007 - 210. 82.51.889
FAX: 210. 82.15.389

• ΕΣΑΔΑΚΤΥΛΟΥ 5, 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛ.: 2310. 23.10.83, FAX: 2310. 26.23.99
www.indiktos.gr, e-mail: indiktos@indiktos.gr

Γυναίκες/άνδρες: φύση/πολιτισμός στή Φόνισσα του Παπαδιαμάντη*

Μνήμη Δήμου Μαυρομάτη

της Εύας Καλπουρτζή

Θά επιχειρήσω να προσεγγίσω έρμηνευτικά ένα κορυφαίο κείμενο της νεοελληνικής γραμματείας μέσα από το πρίσμα μιας ήδη παλιάς και πολλαπλώς διαφιλονικούμενης συσχέτισης, τη συσχέτιση ανάμεσα στο κοινωνικό φύλο και το δίπολο φύση/πολιτισμός. Το κείμενο στο οποίο αναφέρομαι είναι η *Φόνισσα*, έργο πολυπρισματικό, πολυσθενές, πολυσήμαντο, και έντελει αίνιγματικό, που έχει μελετηθεί υπερβολικά πολύ, από πολλές και διαμετρικά αντίθετες, ορισμένες φορές, σκοπιές. Μια στοιχειωδώς έπαρκής ανάλυση του έργου υπερβαίνει κατά πολύ την πρόθεση αυτής της παρουσίασης. Έτσι, αρχικά θα αναφερθώ απολύτως σχηματικά στον σχετικό προβληματισμό (και για τόν λόγο ότι διαθέτουμε ήδη σοβαρή ελληνική βιβλιογραφία για τό θέμα), και στη συνέχεια θα παραθέσω ορισμένα στοιχεία του μυθιστορηματος, όσα θεώρησα ότι σχετίζονται αμεσότερα με τη συγκεκριμένη συλλογιστική.

Η διάκριση μεταξύ φύσης και πολιτισμού σέ σύστοιχη διασύνδεση προς γυναίκες και άνδρες προϋπήρχε στην ανθρωπολογία τουλάχιστον από την πρώτη παραγωγή του Κλώντ Λεβί-Στρως, επανήλθε ώστόσο δυναμικά επί σκηνης κατά την πρώτη φάση της συνάντησης ανθρωπολογίας και φεμινισμού, αντιπροσωπεύει δέ τόν κύριο άξονα γύρω από τόν οποίο αποκρυσταλλώθηκε ή μία από τις δύο κύριες συνιστώσες που συγκρότησαν τη λεγόμενη ανθρωπολογία των γυ-

ναικών. Στην άφετηρία ολοκληρου του έγχειρήματος βρίσκεται ή αναζήτηση ούνιβερσαλιστικών σχημάτων που θά μπορούσαν να έρμηνεύσουν τό παγκόσμιο, όπως θεωρήθηκε, φαινόμενο της ύποτέλειας των γυναικών.

Σχηματικά διατυπωμένο τό μοντέλο αυτό έχει ως εξής: οι άνδρες ταυτίζονται με τόν δημόσιο, έξωτερικό χώρο, τόν χώρο του κοινωνικού, των κανόνων και της πολιτικής δράσης, ενώ αντίθετα στις γυναίκες παραχωρείται ο ιδιωτικός χώρος, ένας χώρος «έσωτερικά

* Τό κείμενο διαβάστηκε στά Σεμινάρια της Τετάρτης, του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, την 1η Μαρτίου 2006.

προσανατολισμένος», κύρια κατηγορήματα τοῦ ὁποίου θεωροῦνται τό συναίσθημα καί πάνω ἀπ' ὅλα ἡ μητρότητα.

Πρώτη ἡ Μισέλ Ροσάλντο (Michelle Rosaldo) μέ τό ἄρθρο της «Woman, Culture and Society: a theoretical overview»,¹ ἐμπνεόμενη ἀπό τόν Μ. Βέμπερ ἀλλά καί τή διάκριση τοῦ Φόρτες (Fortes) ἀνάμεσα στόν δημόσιο καί τόν ιδιωτικό τομέα, ἀναζήτησε στή διάκριση αὐτή τήν ἐρμηνευτική ἀρχή τῆς γυναικείας ὑποτέλειας.² Στό ἄρθρο τῆς Ροσάλντο, οἱ γυναῖκες ἀντιπροσωπεύουν τήν ἀνωμαλία, καί ἀπειλοῦν τήν κοινωνική εὐταξία πού ὀρίζεται καί ἐκπροσωπεῖται ἀπό τοὺς ἄνδρες.³

Τήν ἴδια χρονιά καί πάνω στόν ἴδιο ἀξονα, ἡ Ὁρτνερ (Ortner)⁴ χειρίζεται τήν ἴδια αὐτή διάκριση μέ ὄρους δανεισμένους ἀπό τόν Λεβί-Στρώς ἀλλά καί τή συμβολική ἀνθρωπολογία, ἐστιάζοντας στήν ταύτιση τῶν γυναικῶν ἐξαιτίας τοῦ σώματος καί τῶν ἀναπαραγωγικῶν λειτουργιῶν μέ τή φύση. Ὑποστηρίζει ὅτι οἱ γυναῖκες παντοῦ καί πάντα συμβολίζουν αὐτό πρὸς τό ὁποῖο ὁ πολιτισμός αὐτοριοθετεῖται καί αὐτοαναγνωρίζεται ὡς ἀνώτερος.⁵

Οἱ ἀντιρρήσεις πού προβλήθηκαν στά δύο αὐτά ἰδρυτικά, κατὰ μιά ἔννοια, κείμενα ἦταν πολλές καί, ὅπως ἀποδείχθηκε, ἐξαιρετικά γόνιμες. Ἔτσι, τέθηκε τό ἐρώτημα κατὰ πόσο ἡ διάκριση αὐτή συνιστᾶ, τελικά, δυτικό ἰδεολόγημα πού προβάλλεται κατὰ τρόπο μὴ συνειδητό ἀπό τοὺς ἀνθρωπολόγους στίς κοινωνίες πού μελετοῦν, κοινωνίες πού «δέν υἱοθετοῦν ἀπαραίτητα αὐτόν τόν κώδικα διάκρισης καί διχοτόμησης».⁶

Ἐπίσης, τό σχῆμα αὐτό κατηγορήθηκε γιά βιολογικό ντετερμινισμό⁷ ἐνῶ παράλληλα τέθηκε ἐπὶ τάπητος ὁ ἱστορικός καί ὄχι πλέον οἰκουμενικός χαρακτήρας τῶν εὐρημάτων, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀμφισβητηθοῦν οἱ ἐννοιολογήσεις τῶν ἰδίων τῶν ὄρων πού συγκροτοῦν τό συγκεκριμένο δίπολο, τί δηλαδή σημαίνει οἰκιακό, τί σημαίνει φύση, τί σημαίνει πολιτισμός, καί κατὰ προέκταση πῶς συγκροτεῖται ἡ μεταξὺ τους ἀντίθεση, δεδομένου ὅτι οἱ ἔννοιες αὐτές δέν μπορεῖ νά θεωρηθοῦν δεδομένες οὔτε γιά τόν ἴδιο τόν δυτικό πολιτισμό.⁸ Τελικά, τό μοντέλο αὐτό κατηγορήθηκε ὅτι «θεωροῦσε δεδομένο αὐτό πού ὑποτίθεται ὅτι ἔπρεπε νά διερευνηθῆ».⁹

Γιά τόν ἑλληνικό χῶρο τήν πρώτη συστηματική παρουσίαση τοῦ θέματος τή χρωστοῦμε στήν Ντούμπις (Dubish), καί στήν «Εἰσαγωγή» της στόν τόμο *Gender and Power in Rural Greece* πού ἐκδόθηκε τό 1986 μέ δική της ἐπιμέλεια.¹⁰ Ἐδῶ μέ ἐνδιαφέρει κυρίως μιά ἐπισήμανση τοῦ Χέρτζφελντ (Herzfeld) στόν ἴδιο αὐτό τόμο τῆς Ντούμπις, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ προσκόλληση τῶν μελετητῶν στό μερικό, τοὺς ὀδήγησε ἀν ὄχι νά ἀγνοήσουν πάντως νά ὑποτιμήσουν τόν ρόλο τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας στήν ἀνάπτυξη τῶν τοπικῶν ἀξιῶν καί τῶν τοπικῶν ταυτοτήτων. Κατὰ συνέπεια, πάντα κατὰ τόν Χέρτζφελντ, τά προβλήματα τῆς ἰδεολογίας τοῦ φύλου ἀντιμετωπίστηκαν σ' ἓνα αὐστη-

1. Στό Rosaldo M. & L. Lamphere, 1974, *Woman, Culture and Society*, Καλιφόρνια, Stanford University Press, σσ. 17-42.

2. Ἀστρινάκη (ὑπό δημοσίευση), «Γυναῖκες καί φύλα: ἀνθρωπολογικές προσεγγίσεις».

3. Μπακαλάκη, Α., 1994, «Εἰσαγωγή: ἀπό τήν ἀνθρωπολογία τῶν γυναικῶν στήν ἀνθρωπολογία τῶν φύλων», στό Α. Μπακαλάκη (ἐπιμ.) *Ἀνθρωπολογία, Γυναῖκες καί Φῦλο*, Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, σσ. 18-19.

4. Ortner, Sh., 1994 [1974], «Εἶναι τό θηλυκό γιά τό ἀρσενικό ὅ,τι ἡ φύση γιά τόν πολιτισμό;», στό Μπακαλάκη, ὅ.π., σσ. 75-107 (ἑλλ. μετάφραση Α. Μπακαλάκη).

5. Μπακαλάκη, ὅ.π., σ. 21

6. Sciama, L., 1981, «The problem of privacy in Mediterranean anthropology», στό Sh. Ardener, 1981, *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, σσ. 89-111. Λονδίνο, Croom Held.

7. Γκέφου-Μαδιανού, Δ., 2003, «Δημόσιο καί ιδιωτικό ὡς τόποι κατασκευῆς τῆς ταυτότητας», στό Δ. Γκέφου-Μαδιανού (ἐπιμ.) *Ἐαυτός καί ἄλλος. Ἐννοιολογήσεις, Ταυτότητες καί Πρακτικές στήν Ἑλλάδα καί τήν Κύπρο*, Ἀθήνα, Gutenberg, σσ. 117.

8. Ἀστρινάκη, ὅ.π.

9. Γκέφου-Μαδιανού, Δ., ὅ.π., σσ. 120-1.

10. Γιά μετέπειτα δημοσιεύσεις γιά τό ἴδιο θέμα, βλ. ἐνδεικτικά: Παπαταξιάρχης, Ε. καί Παραδέλλης, Θ., 1992, *Ταυτότητες καί φύλο στή σύγχρονη Ἑλλάδα*, ἐκδόσεις Καστανιώτη καί Πανεπιστήμιο τοῦ Αἰγαίου.

Μπακαλάκη, Α., ὅ.π., Γκέφου-Μαδιανού, ὅ.π., Ἀστρινάκη, ὅ.π., καί Ἀθανασίου, Α., (ὑπό ἐκδοση) *Φεμινιστική θεωρία καί πολιτισμική κριτική*.

ρά τοπικό πλαίσιο ἀναφορᾶς, τό ὅποιο συσκοτίζει τίς πιθανές ἐπιπτώσεις τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας στόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ἐννοοῦν τούς ρόλους πού προσοδιάζουν σέ ἄνδρες καί γυναῖκες, τόσο οἱ ἀνθρωπολόγοι ὅσο καί οἱ ντόπιοι.¹¹ Προσωπικά πιστεύω ὅτι, ἀκριβῶς πρὸς τὴν κατεύθυνση πού εἰσηγεῖται ὁ Χέρτζφελντ, τό διχοτομικό αὐτό δίπολο γυναῖκες/ἄνδρες, φύση/πολιτισμός, δέν ἔχει ἐξαντλήσει ὅλες του τίς δυνατότητες καί ὅτι ἡ διερεύνηση τῆς ἀντίστιξης μπορεῖ νά φέρει στήν ἐπιφάνεια στοιχεῖα πού ἐξακολουθοῦν νά λανθάνουν.

Πρὶν περάσω στήν πλοκή τοῦ ἔργου καί τῆ δράση τῶν ἀνδρῶν καί τῶν γυναικῶν θά πῶ ὅτι γιά τή Φόνισσα ξέρομε ὅτι ἔχει γραφτεῖ σ' ἓνα ἀπό τά σχετικά σπάνια διαστήματα μακροχρόνιας παραμονῆς τοῦ συγγραφέα στή Σκιάθου, ἀνάμεσα στά 1902-4, ἀπό ὅπου καί στέλνει τό 1903 τό μυθιστόρημα στό περιοδικό *Παναθήναια*, ἔχοντας προσθέσει τόν ὑπότιτλο *Κοινωνικό μυθιστόρημα*. Ἡ δράση τοῦ μυθιστορημάτων τοποθετεῖται στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα, ἐνῶ μέ τίς ἀναμνήσεις τῆς ἡρωίδας φτάνουμε μιά γενιά πίσω, χοντρικά στά μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα. Ἐκεῖ, στή νησιωτική κοινότητα τῆς Σκιάθου, σέ διάστημα ὀρισμένων μηνῶν, μιά γριά γυναίκα, ἡ Χαδούλα ἢ Φραγκογιαννοῦ, σκοτώνει, ἠθελήμενα ἢ ἐξ ἀμελείας, τέσσερα νεογνά ἢ μικρά παιδιά, κοινό χαρακτηριστικό τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τό θηλυκό γένος τους. Στά τέσσερα αὐτά γεννημένα ἀνθρώπινα ὄντα μπορεῖ νά προστεθεῖ κι ἓνα ἐμβρυο, πού τὴν ἀμβλωσὴ του ἔχει προκαλέσει μέ τά βότανά της ἢ Φραγκογιαννοῦ. Κάποια στιγμή ἡ ἐνοχὴ τῆς ἡρωίδας γίνεται ἐμφανὴς μέ ἀποτέλεσμα ν' ἀρχίσει ἡ καταδίωξη της ἀπὸ τούς χωροφύλακες, καταδίωξη πού καταλήγει στόν ἀμφίσημο θάνατό της *«εἰς τό πέραμα τοῦ Ἁγίου Σώστη, εἰς τόν λαμόν τόν ἐνώνοντα τόν θράχον τοῦ ἐρημητηρίου μέ τὴν ξηράν, εἰς τό ἡμισυ τοῦ δρόμου, μεταξύ τῆς θείας καί τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης»* (200).¹²

Τό κείμενο ἀρχίζει μέ τὴ διπλὴ ἀναφορὰ τοῦ ὄρου «ἐστία». Στὴν πρώτη κίβλας πρόταση τοῦ κειμένου ἡ λέξη αὐτὴ ἀκούγεται δύο φορές: Ἡ θεία Χαδούλα εἶναι *«μισοπλαγιασμένη κοντὰ εἰς τὴν ἐστίαν, μέ σφαιλιστὰ τά ὄμματα, τὴν κεφαλὴν ἀκουμβῶσα εἰς τό κράσπεδον τῆς ἐστίας»* (25). Μέ τὴ διαφορά ὅτι ἡ σχέση τῆς συγκεκριμένης γυναίκας μέ τόν οἰκιακὸ χῶρο ἀποδεικνύεται ἀπολύτως ἀρνητική. Γιά τὴν Φραγκογιαννοῦ ὁ χῶρος τοῦ σπιτιοῦ εἶναι χῶρος ὑποταγῆς καί ὑποτελείας: *«Ὅταν ἦτο παιδίσκη, ὑπηρετεῖ τούς γονεῖς της. Ὅταν ὑπανδρεύθη, ἐγινε σκλάβα τοῦ συζύγου της»* ἀλλὰ καί *«κηδεμῶν αὐτοῦ· ὅταν ἀπέκτησε τέκνα, ἐγινε δούλα τῶν τέκνων της· ὅταν τά τέκνα της ἀπέκτησαν τέκνα, ἐγινε πάλιν δουλεύτρια τῶν ἐγγόνων της»* (26). Σέ καμιά του ἐκδοχὴ ὁ οἰκιακὸς χῶρος δέν ἔχει προσφέρει κάποια ικανοποίησι στή Φραγκογιαν-

νοῦ, οὔτε ὅταν ἦταν παιδί, μέ τίς νυχιές, τοιμιές καί δαγκωματιές πού ἡ μάνα της συχνά συνήθιζε νά τῆς δίνει, οὔτε ὅταν ἡ ἡρωίδα παντρεύτηκε καί συγκατοίκησε ἀρχικά μέ τὴν ἀνδραδέλφη της, ὅποτε ἡ συμβίωση μαζί της χαρακτηρίζεται πόλεμος καθημερινός, *«πόλεμος ἐντὸς τοῦ οἴκου»* (42). Τὴ μόνη της χαρὰ τῆς τὴν ἔχει προσφέρει μιά «μικρὰ οἰκία» –τό σπίτι πού εἶχε κατορθώσει νά χτίσει μόνη της– ὄχι ὁμως ὡς χῶρος συζυγικότητας ἢ μητρότητας. Ἡ χαρὰ της γιά τό σπίτι φαίνεται νά προκύπτει ἀπὸ τό γεγονός ὅτι κατόρθωσε νά τό χτίσει μέ τίς δικές της οἰκονομίες, καί ὄχι μέ τά περισσεύματα τοῦ συζύγου της. Στὴν πραγματικότητα οἱ οἰκονομίες της αὐτές προέρχονται ἀπὸ τά χρήματα πού κατὰ καιροῦς, πρὶν τόν γάμο της, εἶχε κατορθώσει νά κλέψει ἀπὸ τὴ μάνα της, πού κι αὐτὴ μέ τὴ σειρά της τὰ εἶχε κλέψει ἀπὸ τόν σύζυγό της καί πατέρα τῆς ἡρωίδας.

Ὁ σύζυγος της ὀνομαζόταν Γιάννης ὁ Φράγκος, καί ἦταν παραγιός τοῦ πατέρα της, περιγράφεται δέ ὡς ἄνθρωπος *«ἀπλοϊκός, ὀλιγαρκής, μετριόφρων»*. Ἡ ἡρωίδα τόν ἀποκαλοῦσε «λογαριασμό», ἐπειδὴ *«δέν ἠδύνατο [ὁ σύζυγος] ὀρθῶς νά λογαριάσει οὔτε ποσόν δι' ὀλίγους παραδες, οὔτε δύο ἡμεροκάματα. Ἄν ἔλειπε αὐτὴ [ἡ Φ.] θά τόν ἐγελοῦσαν καθημερινῶς»* (31). Τοῦ Γιάννη τοῦ Φράγκου τοῦ ἄρεσε νά πίνει καί πάντως *«δέν διέπρεπε ἐπὶ δραστηριότητι»*.

Ἀπὸ τόν γάμο τῆς Χαδούλας μέ τόν Γιάννη τόν Φράγκο γεννήθηκαν ἑπτὰ παιδιά: τέσσερα ἀγόρια καί τρία κορίτσια. Οἱ τρεῖς ἀπὸ τούς τέσσερις γιούς τῆς ἡρωίδας μεταναστεύουν στήν Ἀμερικὴ καί ἐξαφανίζονται χωρὶς νά ἀφήσουν κανένα ἶχνος στήν ἀφήγησι: *«οὔτε ὁ εἰς οὔτε ὁ ἄλλος ἠκούσθησαν πλέον»* (52).

Ὁ τέταρτος γιός της (τρίτος στή σειρά γέννησης τῶν ἀγοριῶν), ὁ Μῆτρος, ἢ Μῶρος ἢ Μοῦρος ἢ Μοῦτρος ἐμφανίζεται προικισμένος μέ ἐξαιρετικὴς ικανότητες, ἀποδεικνύεται ὡστόσο ἐγκληματικὴ προσωπικότητα, καθὼς *«εἶχε συνηθίσει ἀπὸ νωρὴς εἰς τὴν μέθην καί τὴν ἀσωτίαν (...) ἐπετροβόλει ὄσους συνήντα γέροντες καί γριάς, ὄσους πτωχοὺς καί ἀδυνάτους»* (60). Ὑπάρχει ἓνα ἐπεισόδιο ὅπου περιγράφεται πῶς ὁ Μοῦρος μεθυσμένος σέρνει τὴ μάνα του ἀπὸ τά μαλλιά, κατηγορώντας τὴν ὅτι τοῦ εἶχε κλέψει λεφτὰ ἀπὸ τὴν τσέπη, καί στή συνέχεια, γιά νά γλιτώσει τὴν καταδίωξη τῶν χωροφυλάκων πού ἔφτασαν εἰδοποιημένοι ἀπὸ τίς φωνές τῶν γειτόνων, μαχαιρώνει τὴν ἀδελφή του τὴν Ἀμέρσα. Μετὰ ἀπὸ λίγες μέρες, ὁ Μοῦρος κα-

11. Herzfeld M., 1986, «Within and Without: the Category of "female" in the Ethnography of Modern Greece», σὺν Jill Dubish, 1986 (ἐπιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Πρίνστον, Princeton University Press, σ. 216.

12. Οἱ ἐντὸς παρενθέσεως ἀριθμοὶ παραπέμπουν σὺν Α. Παπαδιαμάντης, *Ἡ Φόνισσα, Κοινωνικὸν Μυθιστόρημα*. Πρόλογος Σ. Ζουμπουλάκης, Τρίτη Ἐκδοσις, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, 2002.

τορθώνει νά μπαρκάει σ' ἓνα πλοίο, κι ἐκεῖ ὅμως σκοτώνει τόν λουστρόμο, μέ ἀποτέλεσμα τή σύλληψη καί φυλάκισή του. Προκειμένου νά γλιτώσει τήν καταδίκη ἐπιστρατεύει πρὸς βοήθεια τή μάνα του, μήπως καί καταφέρει νά πείσει τή χήρα τοῦ θύματος νά «ζητήσῃ νά βγεῖ ἀθῶος» μέ ἀντάλλαγμα νά παντρευτεῖ τήν κόρη της καί κόρη τοῦ θύματος «χωρίς προίκα» (83). Τελικά ὁ Μοῦρος καταδικάζεται «εἰς εἰκοσαετή δεσμά» (85). Ἡ παραμονή τῆς Χαδοῦλας στή Χαλκίδα μήπως καί ἐπιτύχει τήν ἀθώωση αὐτοῦ τοῦ ἐγκληματία γιου εἶναι ἡ μοναδική περίπτωση πού ἡ ἥρωίδα δείχνει νά φροντίζει κάποιον ἀπὸ τὰ παιδιά της, γι' αὐτό ἄλλωστε καί ὀρισμένοι μελετητές θεωροῦν τόν Μοῦρο alter ego της, ἢ δίδυμη μορφή της. Ἀπὸ τίς κόρες της, ἡ πρωτότοκη εἶναι παντρεμένη μέ τόν Νταντὴ τόν Τραχήλη, ἄντρα «εὐρύτερον, μέ ἄχαριν τόν κορμόν "αἰσκιωτο" καί "σχεδόν σπανό"» (35). Ἐμφανίζεται ὡς μάνα ἐνός κοριτσιοῦ καί ἐνός παιδιοῦ, καί εἶναι αὐτὴ πού ἔχει πρόσφατα γεννήσει τὸ μικρὸ ἄρρωστο κοριτσάκι, τὴ Χαδοῦλα, συνονόματη καί πρῶτο θύμα τῆς Φόνισσας. Μένουν ἡ «ἀνδρώδης» Ἀμέρσα, ἀλαφροῖσκιωτη (71) γεροντοκόρη ἡδὴ, τῆς ὁποίας τὰ προικιά «τά ἔτρωγεν ὁ σκόρος καί τὸ σαράκι» (34) καί ἄλλη μιά κόρη, ἡ Κρινιώ «φυσικά ἰσχνή», ἐπίσης προορισμένη νά παραμείνει ἀνύπαντρη.

Ἀπὸ αὐτὸ τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον ἀποδρᾶ, κυριολεκτικά ἀλλὰ καί μεταφορικά, μέ τὰ ὄνειρα καί τίς ἀναπολήσεις της ἡ Φραγκογιαννοῦ: ὅ,τι δέν ἔχει μπορέσει νά τῆς προσφέρει ὁ οἰκιακὸς χώρος, τὸ ἔχει προσφέρει στήν ἥρωίδα τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον ἀποτελεῖ γιὰ τὴ Φραγκογιαννοῦ πεδίο αὐτοπροσδιορισμοῦ καί προσωπικῆς δράσης πού ἡ ἴδια χρησιμοποιεῖ συνειδητὰ σάν ἀντιστάθμισμα γιὰ τὴν παγίδευσή της στὸν οἰκιακὸ τῆς χωρὸ. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον ἀποδεικνύεται γιὰ τὴ Φραγκογιαννοῦ χώρος συναισθήματος, ἀσφάλειας καί προσωπικῆς ἀπελευθέρωσης: «έστενοχωρεῖτο, ἐπόθει τὸν ἀέρα τοῦ βουνοῦ. Ἐκεῖ ἠσθάνετο ὅτι θά εὔρισκεν ἄνεσιν ἠλπιζε δέ καί ἀσφάλειαν» (131), «ἐκεῖ θά ἦτο τὸ ἀσυλὸν της, ἐκεῖ ὅπου ἦσαν αἱ ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας της» (141).

Ἡ σχέση τῆς ἥρωιδας μέ τὴ φύση τῆς ἔχει κληροδοτηθεῖ ἀπὸ τὴ μάνα της, στήν ὁποία ὁ ἀφηγητὴς ἀπὸ τίς πρῶτες κιόλας σελίδες ἀποδίδει τὴν ταυτότητα τῆς μάγισσας. Στὰ ἀκούσια ἢ ἐκούσια μαθήματα αὐτῆς τῆς μάγισσας μάνας ὀφείλει ἡ ἥρωίδα τὴ βαθιὰ ἐξοικειωσὴ της μέ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, τοῦ ὁποίου γνώριζε ὅλα τὰ «κρυφὰ καί ἀπάτητα» κατατόπια του, ἐκεῖ ὅπου, ἔστω μάταια, θά ἀναζητήσῃ τὴ σωτηρία της: «ἡ θέσις ὅπου ἔφθασεν ἡ καταδιωκόμενη γυνὴ (...) ἀνθρώπινος πούς σπανίως ἐπάτει ἐκεῖ. Μόνον ὅταν ἀπεπλανᾶτο ἢ "ἐβραχύνετο" καμία γίδα, τότε κανεῖς βοσκὸς ἐρριποκινδύνευε νά ἀνέλθῃ πρὸς τὴν ἄβατον ἐκεῖνη σκοπιάν» (154).

Στὴ μάγισσα μάνα της ὀφείλει ἐπίσης ἡ ἥρωίδα καί τὴ γνώση τῶν βοτάνων, κεντρικὸ κατηγόρημα τῆς ταυ-

τότητάς της, ὅ,τι καί τῆς προσφέρει τὴ διπλὴ ὑπόσταση τῆς «θεραπεύτριας καί τῆς ἐξολοθεύτριας». ¹³ Μέ τὰ βότανα κατασκεύαζε διάφορα μαντζούνια τὰ ὁποῖα «ἐσύσταινε» ὡς ἀλάνθαστα ἰατρικά, παρασκεύαζε «τάς κηραλοιφάς της», τὰ βότανα τὰ ἔχει χρησιμοποιήσει γιὰ νά ἐξασφαλίσῃ τὴν παραμονή της στή Χαλκίδα καί τὰ ἔξοδα τῆς ἐπιστροφῆς της, μέ τὰ βότανα καί πάλι κατόρθωσε νά πετύχει καί τὴν ἐκτροπὴ στή Μαρούσα, μιά νεαρὴ γυναίκα πού ἔχει πέσει θύμα πλάνης, ἐνῶ στίς τελευταῖες σκηνές τοῦ μυθιστορήματος στὰ βότανα ἐναποθέτει τὴν ἐλπίδα νά γλιτώσῃ ἀπὸ τοὺς χωροφύλακες πού ἔχουν ἀρχίσει νά τὴν καταδιώκουν.

Τὴν ἴδια στιγμή, αὐτὸς ὁ ἐκτὸς οἰκισμένου χώρου τόπος εἶναι καί τὸ μέρος ὅπου ἡ ἴδια νιώθει ὅτι μπορεῖ νά ἀσκήσῃ τὰ λατρευτικά της καθήκοντα, ἐκεῖ καί ὄχι στήν ἐνοριακὴ ἐκκλησία. «Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ρεύματος, εἰς ἓνα ζυγόν σχηματιζόμενον μεταξὺ δύο βουνῶν» ὅπου «εὐρίσκετο ἀπὸ παλαιὸν καιρὸν τὸ ἀρχαῖον, ἔρημον μονύδριον, ὁ Ἅϊς Γιάννης ὁ Κρυφός» (97), μέ μιά τοιχογραφία πού παρίστανε «τὸν Ἅγιο Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον μαρτυροῦντα τὸν Χριστὸν "Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου"» (98).

Στὸ παρόν τῆς ἀφήγησης ἡ ἥρωίδα εἶναι «γυνὴ σχεδὸν ἐξηκοντοῦτις», «μέ ἀδρούς χαρακτῆρες, ἦθος ἀνδρικόν καί μέ δύο μικρὰς ἄκρας μύστακος ἄνω τῶν χειλέων της» (26). Στὰ νιάτα της ὡστόσο ἡ Χαδοῦλα ὑπῆρξε «καλοκαμωμένη», ἐνῶ σέ ὅλη της τὴ ζωὴ στάθηκε «ἐργατικὴ καί ἐπιδεξία. Ὅσον τῆς ἐπέτρεπον αἱ μέριμναι τῆς ἀνατροφῆς τόσων ἀλλεπαλλήλων τέκνων ἐξενοδοῦλενε κἀνοντας συγχρόνως τὴ μαμμὴν ἢ τὴν ψευδογιάτρισσαν». Ἡ Φραγκογιαννοῦ «ἦτο ἐπιτηδειοτάτη μεταξὺ ὄλων τῶν γυναικῶν» (51). Παρὰ ταῦτα, ὅμως, παρὰ δηλαδὴ τὸ καλοκαμωμένο παρουσιαστικὸ της καί τὴν ἐργατικότητά της, ὁ βίος της ὑπῆρξε «ἀνωφελής, καί μάταιος καί βαρὺς», μιά ζωὴ πού καθῶς τὴν ἀναλογίζεται στὸ παρόν τῆς ἀφήγησης, μόνο «ζάλην, σάλον καί ναυτίαν» τῆς φέρνει (77). Ὡς αἰτία τῆς δυστυχίας της ἡ Χαδοῦλα ρητὰ κατονομάζει τὴν ἐλλιπὴ προίκα πού τῆς δόθηκε ἀπὸ τοὺς γονεῖς της, πού τὴν «ἐκουκούλωσαν», τὴν «νεκροβλόησαν» προικίζοντάς τη μέ τὸ σπῆτι ἔρημο, τὸ ἐτοιμόροπο «εἰς τὸ παλαιὸν ἀκατοίκητον Κάστρον», καί μέ τὸ μπισσάνι «τὸ χέρσον εἰς τὴν ἀγρίαν βορεινὴν ἐσχατιάν, μέ τὸ ἀγριοχώραφον τὸ διαφιλονικούμενον ἀπὸ τὸν γείτονα καί ἀπὸ τὸ Μοναστήρι» (37) ἐνῶ ὁ πατέρας της «ἐκράτησε διὰ τὸν ἑαυτὸν του, τὴν συμβίαν καί τὸν υἱὸν του (...) τὰς δύο νεοδημήτους οἰκίας εἰς τὴν νέαν πόλιν, τὰ δύο ἀμπέλια πλησίον ταύτης, δύο ἐλαιώνας καί ὀλίγα χωράφια – καί ὅσα μετρητὰ εἶχεν» (32).

13. Πολίτη Τζ., 1996, *Συνομιλώντας μέ τὰ κείμενα*, Ἄθῆνα, ἐκδ. Ἄγρα, σ. 174.

Ἡ προίκα ἐμφανίζεται ὄχι μόνο ὡς ἀποκλειστική αἰτία γιὰ τὴ δυστυχία τῆς ζωῆς της ἀλλὰ καί ὡς κίνητρο πού τὴν ὠθοῦσε στὶς παιδοκτονίες. Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση πρὸς προίκιση ἐξηγεῖ τὴ χαρὰ πού αἰσθανόταν στὴ θεὰ τῶν μικρῶν νεκρῶν κοριτσιῶν, μὲ τὴ σκέψη ὅτι κάθε θάνατος θηλυκοῦ παιδιοῦ ἀπαλλάσσει τὴν οἰκογένεια ἀπὸ τὸ βάρος τῆς προίκισης του: «νά μή σώωνον νά πάνε παραπάνω» (74).

Οἱ καταστροφικὲς συνέπειες τῆς προίκας, ἡ σωστότερα τοῦ ἐξαναγκασμοῦ σὲ ὑπερβολικὴ γιὰ τὰ μέτρα τῆς κοινότητας προίκιση, φαίνεται νά ἔχουν διαχυθεῖ σ' ὀλόκληρο τὸν κοινωνικὸ ἴστό. Μιά ἀπὸ τίς ἀρχικὲς σκηνές τοῦ ἔργου περιγράφει πῶς ἡ Φραγκογιαννοῦ φρόντιζε νά παίρνει ἡ ἴδια τὰ βδομαδιάτικα τοῦ συζύγου της –«ὄχι ἄνευ ἐρίδος καὶ δυσκολίας»– καθὼς ὁ πρωτομάστορης προτιμοῦσε νά τὰ δίνει στὸν ἴδιο τὸν Γιάννη τὸν Φράγκο, ἀφοῦ ἔτσι μποροῦσε, ἐκμεταλλεύομενος τὴν ἀπλοϊκότητά του, νά παρακρατᾶ καὶ ἀπὸ αὐτόν, ὅπως ἔκανε καὶ μὲ τοὺς ἄλλους, «ὡς ἔκτακτα ποσοστά» δέκα ἢ δεκαπέντε λεπτά, μὲ τὴ δικαιολογία «ἔχω κορίτσια, βρέ ἀδερφέ, ἔχω κορίτσια» (46), κάτι πού προκαλοῦσε τὴν ἄμεση ἀντίδραση τῆς ἡρώιδας «Ἐσύ μοναχά ἔχεις κορίτσια, μάστορη; Ὁ ἄλλος κόσμος δὲν ἔχουν» (47). Ἡ προίκα ἔχει καταργήσει τὴν ἀλληλεγγύη τῆς συντεχνίας, ὅπως καὶ μὲ τὴν ὑπόσχεση ἐνός ἄνευ προίκας γάμου ὡς ἀντάλλαγμα ἐπιχειρεῖ ὁ Μοῦρτος νά ἀποφύγει τὴν καταδίκη του.

Ἡ κοινωνικὴ ἀνομία πού προκαλεῖ ἡ προίκα ἔχει θίξει ἐπίσης καὶ τὸν οἰκιακὸ χῶρο: τόσο ὁ σύζυγος ὅσο καὶ ὁ γαμπρός τῆς ἡρώιδας περιγράφονται, ἀποκλειστικά θά ἔλεγα, ὑπὸ τὴν ιδιότητά τους ὡς προικολήπτες. Καὶ στὸν μὲν πρῶτο καταλογίζεται ὅτι στάθηκε ὑπερβολικὰ ἀπλοϊκὸς καὶ ἀφελής, μὲ ἀποτέλεσμα νά μπορέσουν νά τὸν ἐξαπατήσουν οἱ γονεῖς τῆς Χαδοῦλας καὶ ὄχι μόνο νά μὴν τοῦ δώσουν τὴν ἀναλογοῦσα προίκα ἀλλὰ καὶ αὐτὴ πού τοῦ ὑποσχέθηκαν νά τοῦ τὴ δώσουν λειψή. Ὁ δὲ ἄντρας τῆς κόρης της, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι περιγράφεται ὡς ἄνθρωπος σπανός, αἰσκιωτός καὶ ἀγαρμπος, προκειμένου νά αὐξήσει τὸ ποσό τῆς προίκας πού διεκδικοῦσε, ἔκανε καπρίτσια καὶ πείσματα, πρόβαλε ὑπέρογκες ἀπαιτήσεις, «σήμερον νά ζητῆ τοῦτο καὶ αὔριον ἐκεῖνο· τὴν μίαν ἡμέραν νά ζητῆ τόσα, τὴν ἄλλην περισσότερα» (73). Κατὰ τὰ ἄλλα, στὸ ὄριο τοῦ οἰκιακοῦ χῶρου, οἱ δύο αὐτοὶ ἄνδρες παρουσιάζονται ἀνίκανοι νά φέρουν εἰς πέρας τίς ἐπιταγές τοῦ φύλου τους. Καὶ τοὺς δύο ἡ ἀφήγηση τοὺς δείχνει νά περιορίζονται στὸν ρόλο τοῦ βιολογικοῦ γεννήτορα, πού ὅμως ἀδυνατεῖ νά μετατοπιστεῖ πρὸς τὸν κοινωνικὸ ρόλο τοῦ πατέρα. Οἱ ψυχαναλυτικὸ προσανατολισμοῦ μελετητές τοῦ μυθιστορηματός ἔχουν ἐπανειλημμένα ἐπισημάνει τὴν ἐκμηδένιση τῆς μορφῆς τοῦ πατέρα στὴ Φόνισσα.¹⁴ Ἡ μόνιμη διαφορὰ τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν μὲ τίς γυναῖκες τοῦ οἰκιακοῦ χῶρου εἶναι ὅτι ἀσχοῦν ἓνα ἐπάγγελμα (καρβαμοραγκοί) πού τοὺς ἀσκει νά κινοῦνται στὸν δημόσιο θά λέγαμε χῶρο, χωρὶς ὥστόσο νά ἀντλοῦν ἀπὸ

τὸν χῶρο αὐτόν οὔτε ἐξουσία οὔτε κύρος οὔτε καμιά μορφὴ κοινωνικῆς καταξίωσης. Ἄλλωστε, στὸ μυθιστορημα δὲν ὑπάρχει δημόσιος ἀνδρικός χῶρος, μὲ τὴν ἔννοια τῆς πλατείας καὶ τοῦ καφενεῖου.

Ἄλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν μικρόκοσμο τῶν δύο αὐτῶν νοικοκυριῶν, τῆς Φραγκογιαννοῦ καὶ τῆς κόρης της, στὸν χῶρο τῆς κοινότητας ἐπικρατεῖ παρόμοια διάλυση. Στὸ κέντρο της κινεῖται μιὰ δευτέρη κατηγορία ἀνδρῶν, οἱ «μέτοικοι» ἢ «ξένοι» οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἔρθει στὴν κοινότητα εἴτε ὡς ὑπάλληλοι τῆς Κυβερνήσεως εἴτε ὡς ἔμποροι, προερχόμενοι ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας, τὰ «πλέον πολιτισμένα», καὶ οἱ ὁποῖοι «ἐκόμισον νέας ἐλευθέρως θεωρίας περὶ ὄλων τῶν πραγμάτων». «Οὔτοι τὴν αἰδῶ καὶ τὴν συστολὴν ὠνόμαζον βλακείαν, τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὴν σωφροσύνην εὐήθειαν. Τὴν διαφθορὰ καὶ τὴν λαγνεία ὠνόμαζον “φυσικά πράγματα”». Πρόκειται, πιὸ συγκεκριμένα, γιὰ ἓνα γραμματέα τοῦ Εἰρηνοδικείου «ἄγαμο, φουστανελά», ἓνα γραμματέα τοῦ Λιμεναρχείου βρακά, ἐπίσης γεροντοπαλικάρο, ἓναν ἐνωμοτάρχη «κομπευτὴ μὲ λιγνὴν μέσην καὶ ἀγκιστροειδῆ μύστακα», ἓναν τελωνοφύλακα «ἔχοντα τριπλάσιον εἰσόδημα ἀπὸ τὸν μισθόν του καὶ δύο ἢ τρεῖς πράκτορες ξένων ἐμπορικῶν οἰκῶν» (133-4). «Ὅλοι αὐτοὶ οἱ μέτοικοι «εἶχον παντοπνὴν συντροφίαν μὲ δύο ἢ τρεῖς ἄλλους νεαροὺς ἐμπορευομένους, κομπευομένους [κι αὐτούς] μὲ ἑλληνικοῦρες», ὅπου μὲ τοὺς τελευταίους αὐτοὺς ἔρχονταν συχνὰ σὲ ἐπαφὴ πολλὲς γυναῖκες τοῦ τόπου «χάριν τῶν ἀφευκτῶν καὶ ἀτελειῶν ὀψωνισμάτων» (134).

Καὶ αὐτοὶ οἱ ξένοι, ὅπως καὶ οἱ ντόπιοι ἄνδρες στὴ Φόνισσα, πουθενά δὲν ἐμφανίζονται φορεῖς ἀξιών πού θά ἦταν δυνατόν νά ἐγγυηθοῦν τὴν κοινωνικὴ συνοχή. Οἱ νέες ιδέες τους κατὰ κανέναν τρόπο δὲν προάγουν τὴν ἠθικὴ ἀλληλεγγύη τῆς κοινότητας. Τὸ ἔργο τους, πάντως, φαίνεται νά τὸ συμπληρώνει καὶ ἡ κυρὰ δασκάλα ἢ ὁποία, «ἀφότου εἶχε ἰδρυθεῖ εἰς τὸ χωρίον σχολεῖον τῶν θηλέων, πολλὰ γράμματα δὲν τὰ ἐδίδασκεν [τὰ κοριτσάκια] ἐκήρυττεν ὅμως ὅτι καιρὸς πλέον νά “χειραφετηθῶσιν”» (116).

Ἄλλὰ καὶ οἱ ὑπόλοιπες γυναῖκες τοῦ μυθιστορηματος φαίνεται νά ἀναπαράγουν, μὲ τὸν τρόπο τους, τὴ διάλυση τοῦ κοινωνικοῦ ἴστου. Μὲ τὴν ἐξάριση τῆς ἡρώιδας, ὅλες οἱ ἄλλες ἐπιβεβαιώνουν μὲν τὴν ἀποκλειστικὴ διασύνδεση τῆς γυναίκας μὲ τὸν ἡμικοινωνικό χῶρο τοῦ οἰκιακοῦ, κατὰ τὴ διατύπωση τῆς Ὁρνερ, σὲ μιὰ διττὰ ὥστόσο παθολογικὴ ἐκδοχὴ. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὑπάρχουν οἱ νεότερες σὲ ἡλικία γυναῖκες, μητέρες ἢ λεχῶνες, πού περιγράφονται ὅμως ἄρρωστες καὶ ὀψωδῆποτε ἀνίκανες γιὰ δράση. Στὶς νέες αὐτὲς γυναῖκες μητέρες, μπορεῖ νά προστεθεῖ, ὡς περιπτώση

14. Saunier, G (M), 2001, *Ἐωσφόρος καὶ Ἄδυσσος. Ὁ προσωπικὸς μῦθος τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἄγρα, σ. 255.

ἀκυρωμένης μητρότητας, ἡ περίπτωση τῆς Μαρούσας, τῆς ψυχοκόρης τοῦ κυρ Ἀναγνώστη, ἐνός τῶν προεστώτων τῆς κοινότητας, ἡ ὁποία βρέθηκε ἔγκυος ἐνόσω ὁ ἄνδρας τῆς ταξίδευε καί τῆς ὁποίας τήν ἔκτρωση κατάφερε νά ἐπιφέρει ἡ Φραγκογιαννοῦ (132-133). Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὑπάρχουν οἱ μεγαλύτερες σέ ηλικία γυναῖκες οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται κακεντρεχεῖς καί μέ ἀποκλειστική ἀσχολία τους τό κουτσομπολιό. Θεωρῶ ἰδιαίτερα σημαντική τή σκηνή ἐκείνη πού μιά παρέα γριές γειτόνισσες κουτσομπολεύουν τήν ἐκτός γάμου ἐγκυμοσύνη τῆς Μαρούσας: «καί γειτόνισσαι ἐγγέλων συριστικά μεταξύ των ἰσχυρίζοντο ὅτι, δῆθεν, “ἀπό τό παιδί ἔχουν πολλοί μερδικό” ὅτι τό κεφάλι πρέπει νά εἶναι τοῦ γραμματικοῦ, τοῦ φουστανεῶ, (...) ἡ μέση, θά εἶναι βέβαια τοῦ νωματάρχη, τοῦ σεβταλή, τό ἕνα ποδάρι (στό λάκκο!) τοῦ γέρο-κολασμένου, τοῦ θρακᾶ, τό ἕνα χέρι (μακρῦ χέρι!) τοῦ τελωνοφύλα καί τό ἄλλο χέρι (τό παστροικό χέρι!) τοῦ ψλικάτζη μέ τίς ἑλληνικοῦρες» ἐνῶ ἀπό τή χορεία τῶν πιθανῶν γεννητόρων δέν ἐξαιρεῖται ὁ κυρ Ἀναγνώστης, ὁ ὁποῖος ἐφαρμόζοντας «τὴν παλαιάν μέθοδον τοῦ Δαβίδ, διά τῆς νεαρᾶς πνοῆς καί τοῦ θερμοῦ αἵματος ἐξήτει νά “ξανανώσει”» (135). Ἡ ἀμβλωση αὐτοῦ τοῦ ἐμβρίου προκύπτει ὡς ἐπιβεβλημένη, ἀφοῦ ἡ ἐγκυμοσύνη τῆς νέας γυναίκας φαίνεται νά ὑπαινίσσεται τήν κατάλυση τοῦ ταμποῦ τῆς αἰμομιξίας καί τήν ἐπιστροφή τῆς κοινότητας στήν ἐλευθερογαμία τῆς ἀρχέγονης ὁρδῆς.

Ἡ ὅλη ἀφήγηση δέν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ κοινότητα θρίσκεται σέ κατάσταση πλήρους ἀνομίας. Μέ ἀκίνητοποιημένο ἢ γελοιοποιημένο τό ἀνδρικό ἡμιφύλιο καί μέ τίς γυναῖκες νά γεννοῦν θνησιγενῆ παιδιά ἢ νά ἐγκυμονοῦν κοινωνικά τέρατα, εἶναι φυσικό ὁ κοινωνικός χῶρος νά παρουσιάζεται στερημένος ἀπό κάθε μορφή κοινωνικῆς εὐταξίας ἢ εὐνομίας. Ἡ διόγκωση τῆς προίκας δέν ἀποτελεῖ αἷτιο, ἀλλά σύμπτωμα αὐτῆς τῆς ἀνομίας. Ἡ προίκα, ὅπως καί ἡ μετανάστευση τῶν ἀνδρῶν, εἶναι στοιχεῖα πού ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἀπ' ἔξω, ἐνῶ ἡ γενικότερη ἀνομία φαίνεται νά ὑποστασιοποιεῖται στούς ἐκπροσώπους τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν. «Τὴν πλιαταικολογίαν διεδέχθη ἡ φορολογία, καί ἔκτοτε ὅλος ὁ περιούσιος λαός ἐξακολουθεῖ νά δουλεύη διά τὴν μεγάλην κεντρικὴν γαστέρα» (31). Ἡ ἔξωθεν εἰσαχθεῖσα αὐτή ἀνομία ἔχει καταλύσει κάθε εἶδους δεσμεύσεις ἀπό αὐτές πού προσφέρουν στίς κοινωνικές ομάδες τό αἶσθημα τῆς ἠθικῆς συλλογικότητας. Σ' ὁλόκληρο τό μυθιστόρημα δέν ὑπάρχει πουθενά οὔτε μία νύξη γιά κοινωνικές ἀξίες ἀπό αὐτές πού δημιουργοῦν αἰσθήματα ἀμοιβαιότητας καί κοινωνικῆς συνοχῆς. Καί βέβαια, δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ διάλυση αὐτῆ τοῦ κοινωνικοῦ ἰστοῦ ἔχει διαταράξει πρωτίστως τή συμβολική τάξη τοῦ οἰκιακοῦ χώρου καί ἔχει ἀνατρέψει ἐκ βάθρων τίς σχέσεις ἀνδρῶν γυναικῶν. Ἐξαχρειωμένοι καί διεφθαρμένοι ἢ ἐκθλυμένοι

κι ἄβουλοι ἄνδρες καί ἀπέναντί τους εἶτε ἄρρωστες νέες γυναῖκες, εἶτε γυναῖκες στεῖρες, ἀνδρώδεις καί προορισμένες νά παραμείνουν ἄτεκνες, ἐνῶ στό βάθος τῆς σκηνῆς καρδοκοῦν γριές πού γελοῦν συριστικά, σάν φίδια.

Ἡ κοινωνική αὐτή διαταραχή ἔχει φτάσει νά ἀντιμεταθέσει μιά ἀπό τίς πλέον βασικές λειτουργίες βάσει τῶν ὁποίων ὀρίζεται τό κοινωνικό φύλο: κάθε φορά πού ἡ ἡρωίδα ἀπαριθμεῖ τά κακά πού προκύπτουν ἀπό τήν ὑποχρέωση προίκισης τό ὑποκείμενο καταλήγει στό θηλυκό γένος: «περὶ τῶν βασάνων ὅσα ὑπέφερε μιά χριστιανὴ διὰ νά ἀποκαταστήσῃ τά “ἀδύνατα μέρη” τουτέστι τά θήλεα» (44) ἢ «πᾶσα οἰκογένεια εἰς τὴν γειτονίαν, καί εἰς τὴν συνοικίαν καί εἰς τὴν πόλιν εἶχον ἀπὸ δύο ἕως τρία κοράσια. Μερικαὶ εἶχον τέσσαρα, ἄλλαι πέντε. Μία μητέρα εἶχεν ἕξ θυγατέρας χωρὶς κανέναν υἱόν» (53), «ὅλοι αὐτοὶ οἱ γονεῖς, ὅλα τά ἀνδρόγυνα, ὅλαι αἱ χῆραι, ἀνάγκη πᾶσα καί χρεὸς ἀπαραίτητον, νά ὑπανδρεύσουν ὅλας αὐτάς τὰς κόρας (...) Πᾶσα πτωχὴ οἰκογένεια, πᾶσα μήτηρ χῆρα (...) ἄφειλεν ἐξ ἅπαντος νά ἀποκαταστήσῃ ὅλα τά θήλεα ταῦτα» (54). Καί, τέλος, ἀναφερόμενη στήν προίκιση τῆς δικῆς τῆς κόρης: «ὅλος ὁ κόσμος ἤξευρεῖ τί σημαίνει μιά μήτηρ νά εἶναι συγχρόνως καί πατήρ διὰ τὰς κόρας τῆς καί νά μὴν εἶναι τουλάχιστον μήτε χῆρα. Ὀφείλει ἡ ἰδία καί νά ὑπανδρεύσῃ καί νά προίκισῃ καί προξενήτρια καί πανδρολόγισσα νά γίνῃ. Ὡς ἀνὴρ ὀφείλει νά δώσῃ οἰκίαν, ἄμπελον, ἀγρόν, ἐλαιῶνα, νά δανεισθῇ μετρητά, νά τρέξῃ εἰς τοῦ συμβολαιογράφου, νά ὑποθηκεύσῃ» (73). Ἄν κατὰ τόν Λεβί-Στρῶς, ἡ βιολογική ομάδα δέν ἐπαρκεῖ νά ἀναπαραχθεῖ ἀπὸ μόνη τῆς καί μόνο ἡ ἀγχιστεία, ἡ προσφορά δηλαδὴ ἐνὸς ἀνδρός, ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ πατέρα ἢ τοῦ ἀδελφοῦ, μιάς γυναίκας πρὸς μίαν ἄλλη κοινωνική ομάδα, εἶναι αὐτὴ πού ἐγγυᾶται τὴν ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας ὡς βασικῆς κοινωνικῆς μονάδας, καί κατὰ προέκταση τὴν κυριαρχία τοῦ πολιτισμοῦ πάνω στὴ φύση, στό μυθιστόρημα τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ μέσω τῆς προίκισης ἀνταλλαγῆ τῶν γυναικῶν δέν θρίσκεται πλέον στὰ χέρια τῶν ἀνδρῶν καί στὸν ρυθμιστικό ἐλεγχό τοῦ κοινωνικοῦ, ἀλλὰ ἔχει περάσει στὴ σφαῖρα τῶν γυναικῶν, καί τῶν μερικευτικῶν τους μελημάτων. Κατὰ συνέπεια, στήν παθολογική αὐτὴ ἐκδοχὴ τῆς, ἡ προίκα εἶναι φυσικό νά μὴ λειτουργεῖ πλέον ὡς προϋπόθεση ἀγχιστείας καί ἐξύφανσης τοῦ κοινωνικοῦ ἀλλὰ νά ἔχει καταλύσει κάθε δεσμό μεταξύ τῶν νοικοκυριῶν. Θά ἔλεγα ὅτι ἡ προίκα εἶναι ὁ πολιορκητικὸς κριὸς διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ χρηματικὸς ὑπολογισμὸς καί τό συμφέρον ἔχουν ἀλώσει τὸν οἰκιακὸ χῶρο.

Πρὸς αὐτὴ τὴν κοινωνική πραγματικότητα ἀντιπρατίθεται ἡ ἡρωίδα ἀκυρώνοντας, ἔργω καί λόγῳ, τόσο τὸν συζυγικό καί μητρικό της ρόλο ὅσο καί γενικότερα κάθε συσχετισμὸ μέ τό οἰκιακό: Ἡ Φραγκογιαννοῦ χλευάζει ἀκόμη καί τὴν ἰδέα ὅτι πρέπει νά γιορτάζεται ἡ γέννηση τῶν θηλυκῶν παιδιῶν (36) ὅπως χλευάζει καί μέ τό γεγονός ὅτι τό νεογέννητο

κοριτσάκι φέρει τό όνομά της (45) σημείο γενεαλογικής συνέχειας. Σέ αντίπαράθεση μέ τίς υπόλοιπες γυναίκες, ή ήρωίδα ταυτίζεται μέ τή φύση. Είναι σημαντικό νά έπισημανθεί ότι στό μυθιστόρημα τοῦ Παπαδιαμάντη ή ήρωίδα ταυτίζεται μέ τή φύση, όχι ως περιβάλλουσα ή περιέχουσα τόν οικιακό χώρο αλλά μέ τήν εκτός οικισμένου χώρου φύση, τόσο στήν εκδοχή τών άμπελιών και τών περιβολιών στίς παρυφές τής κοινότητας όσο και τά βουνά, τά ρέματα, τά κρυφά και άπάτητα μέρη, τό ύψηλόν όροπέδιον, τή λόχη, τά φάραγγια, τίς κοιλάδες, τά βράχια, και τά σπήλαια. Η διασύνδεσή της όμως αυτή μέ τό φυσικό περιβάλλον πού τήν αποκόπτει από τόν οικιακό χώρο δέν τήν άναδεικνύει σε θετική persona, ένα δρών γυναικείο υποκείμενο πού επιχειρεί νά αποκαταστήσει κάποια μορφή κοινωνικής ευταξίας. Η Φραγκογιαννού παρουσιάζεται σαν ένα πλάσμα πού καταλύει τήν ίδια τή ζωή, αφού δέν σκοτώνει μόνο τά τέσσερα μικρά κοριτσάκια και τό έμβρυο αλλά και τόν έαυτό της: καταφεύγοντας στή φύση, ή ήρωίδα γίνεται ζωο πού θά τό κυκλώσουν οι χωροφύλακες και θά τό οδηγήσουν στόν θάνατο.

Τό θέμα τών κινήτρων τής ήρωίδας παραμένει άμφισβητούμενο στίς κατά καιρούς έρμηνείες πού προτάθηκαν για τό συγκεκριμένο παπαδιαμαντικό κείμενο.¹⁵ Ήδη τό 1912 ό Κωνσταντίνος Χατζόπουλος διατύπωνε τήν άποψη ότι ή πράξη τής [Φόνισσας] «δέν έχει τήν όρμή τοῦ άρρωστου πάθους, δέν κινείται από έγκληματικά ένστιχτα σαν τών ήρώων τοῦ Ζολά ή τοῦ Δοστογιέφσκη, μά γίνεται μέ όλη τή λογική τοῦ “παραλογισμού” [...] Έτσι, ή ιστορία τοῦ Παπαδιαμάντη δέν συνταράζει (...) μέ τήν τυφλή μαγία τοῦ σίγματος, τής ήθικῆς άρρώστιας...».¹⁶ Καί στίς μέρες μας, ό Σταῦρος Ζουμπουλάκης, από τούς βασικούς μελετητές τοῦ Παπαδιαμάντη, φαίνεται νά συμφωνεῖ μέ τόν Χατζόπουλο, καθώς πιστεύει κι αυτός ότι «τό απόλυτο έγκλημα τής Φραγκογιαννούς ό άπρόκλητος, αναίτιος και άσκοπος φόνος, δέν άποτελεῖ έργο κάποιας ψυχοπαθολογικής εξαίρεσης αλλά ενός κανονικοῦ κατά τά άλλα ανθρώπου».¹⁷ Γενικότερα, άποτελεῖ κοινή διαπίστωση για τούς περισσότερους μελετητές τοῦ παπαδιαμαντικοῦ έργου ότι ό άφηγητής άποφεύγει νά εμφανίσει τήν ήρωίδα του ως ψυχοπαθολογική περίπτωση, όπως άποφεύγει και κάθε ήθική καταδίκη τών πράξεών της. Η Τζίνα Πολίτη, προεκτείνοντας τήν ίδια αυτή προβληματική, και προκειμένου νά έρμηνεύσει τόν «άμοραλισμό», όπως τόν όνομάζει, τοῦ μυθιστορηματος, διατυπώνει τήν άποψη ότι τό συγκεκριμένο παπαδιαμαντικό κείμενο θά πρέπει νά συσχετιστεῖ μέ τίς άπόψεις τοῦ Δαρβίνου, θεωρώντας δεδομένο ότι ήδη στά τέλη τής δεκαετίας τοῦ 1880 «ό δαρβινισμός άποτελοῦσε πεδίο έντονου προβληματισμοῦ στήν Ελλάδα».¹⁸ Η Πολίτη ένισχύει τό επιχείρημά της μέ τήν

πληροφορία ότι ό Παπαδιαμάντης είχε μεταφράσει και σχολιάσει ένα μέρος από τίς Βάσεις τής ήθικῆς τοῦ Χέρμπερτ Σπένσερ, τοῦ ίδιου, δηλαδή, τοῦ εισηγητῆ τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ.¹⁹ Στήν προοπτική τής Πολίτη ή Φόνισσα λειτουργεῖ μετωνυμικά ως όψη μιᾶς επιστημονικῆς αντίληψης για τή ζωή και τή φύση, δηλαδή ή Φραγκογιαννού αντιπροσωπεύει μιᾶ προσωποποίηση τής δαρβινικῆς φύσης, πού άναλαμβάνει νά λειτουργήσει ως δύναμη φυσικοῦ έλέγχου πέρα και έξω από κάθε ήθική,²⁰ μέ μοναδικό στόχο τήν πάλη για επιβίωση, φυσική έπιλογή, άφανισμό τών αδυνάτων και επικράτηση τών ισχυροτέρων. Στόχος τής Φραγκογιαννούς είναι νά περιοριστεῖ ό αριθμός τών θηλικῶν ως ασθενέστερων όντων, προκειμένου νά διευκολύνει τήν άρχή τής φυσικῆς έπιλογῆς.²¹ Παραπλήσια προς τή θέση τής Πολίτη μπορεί νά θεωρηθεῖ και ή άποψη τοῦ Τζιόβα για τή Φραγκογιαννού ως αντικοινωνικό μυθιστόρημα, αντικοινωνικό μέ τήν έννοια ότι πρεσβεύει τήν έπιστροφή στο άρχέγονο παρελθόν, τή νοσταλγία για ένα προκοινωνικό στάδιο²² και γενικότερα τήν προτετραϊότητα τοῦ φυσικοῦ νόμου έναντι τοῦ κοινωνικοῦ.

Γιά τούς ψυχαναλυτικῆς κατεύθυνσης μελετητές τής Φόνισσας τό έρώτημα παραμένει ή εξήγηση όμως στή δική τους προοπτική μετατοπίζεται. Σύμφωνα μέ τήν Ε. Τζαβάρα, ή άποστέρηση τής μητρικῆς αγάπης είναι ή πρωταρχική άποστέρηση πού ρίχνει τή σκιά της πάνω στήν ήρωίδα και στοιχειώνει όλη της τήν ύπαρξη,²³ ενώ για τόν Άσλανίδη «ή Χαδούλα άπομένει παγιδευμένη στο σώμα τής μητέρας της, χωρίς πνευματική γέννηση».²⁴

Τελικά και όπως επικυρώνεται από όλες αυτές τίς διαφορετικές στή θεωρητική τους άφετηρία προτάσεις, ή ήρωίδα ούτε ήθικά μεμπτό πρόσωπο εμφανίζεται

15. Βλ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Γ., 2005. «Μικρή εισαγωγή στήν πρόσληψη τοῦ Παπαδιαμάντη», στο Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Εισαγωγή στήν πεζογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 47-49.

16. Χατζόπουλος, Κ., [1912-3], «Παπαδιαμάντης», στο Φαρίνου-Μαλαματάρη, ό.π., σ. 97.

17. Σ. Ζουμπουλάκης, ό.π., σ. 19.

18. Τζ. Πολίτη, ό.π., σ. 158-9.

19. Ό.π., σ. 160.

20. Ό.π., σ. 163.

21. Ό.π., σ. 166.

22. Τζιόβας, Δ., 2002, «Η Φόνισσα ως αντικοινωνικό μυθιστόρημα», στο *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τόν Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Αθήνα, εκδ. Δόμος, σσ. 513-519.

23. Τζαβάρα, Ε., 2002, «Αυτόκτονος φθόνος, αυτόκτονος φόνος: Μήδεια, Φραγκογιαννού», περ. *Εκ τών Ύστερων* 7: 63.

24. Άσλανίδης, Ε.Γ., 1988, *Τό μητρικό στοιχείο στή Φόνισσα τοῦ Παπαδιαμάντη*, Αθήνα, εκδ. Ράπλα, σ. 23.

οὔτε οἱ πράξεις της καταδικάζονται ἀπό τόν ἀφηγητή. «*Ἐρευνῶσα τήν συνειδησίν της, ἔν πράγμα εὔρισκεν ὅ,τι εἶχε κάμει καί τότε καί τώρα τό εἶχε κάμει διά τό καλόν*» (138). Νομίζω ὅτι ἡ ἐρμηγεία πρέπει νά μετακινηθεῖ ἀπό τά κίνητρα τῆς ἡρωίδας πρὸς τό δύσκολο θέμα τῶν σχέσεων τοῦ Παπαδιαμάντη μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του καί τούς τρόπους τῆς ἀναπαράστασής της.

Ὅπως ἔχουν ἐπισημάνει καί ἀναλύσει μιά σειρά μελετητές, τό παπαδιαμαντικό ἔργο στό σύνολό του αἰωρεῖται ἀνάμεσα στίς συμπληγάδες τῶν διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν τῆς τρικουπικῆς περιόδου στό ἄστυ καί τήν ἐπιθανάτια ἀγωνία τῆς μικρῆς κοινότητος στήν ἐπαρχία. Ἀπό τή μιά ὁ ἐξευρωπαϊσμός καί ἡ ἀνοδος μιᾶς στραμμένης πρὸς τίς δυτικές ἀξίες καί πρότυπα ἀστικής τάξης, καί ἀπό τήν ἄλλη ὁ ἐπαπειλούμενος κόσμος τῆς Σκιάθου, ἕνας εὐάλωτος κόσμος [ὅπου] ὅλα τά κακά ἔρχονται ἀπέξω²⁵ καί πρὸς τά ὅποια ὁ κόσμος αὐτός ἀδυνατεῖ νά προβάλει ὁποιαδήποτε ἀντίσταση. Ἀποτελεῖ πολύ μεγάλο καί σύνθετο θέμα ὁ μετεωρισμός τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα ὡς προσώπου ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές πραγματικότητες, πράγμα τό ὁποῖο ἄλλωστε ἀντανανκλάται καί στό μικτό γλωσσικό του ἰδίωμα. Τό μόνο πού μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ μέ βεβαιότητα εἶναι ὅτι τόν κόσμο τῆς Σκιάθου ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης ἀρνήθηκε νά τόν ἀντιμετωπίσει «*εἴτε σάν χαμένο παράδεισο [εἴτε σάν] κάποιο φολκλορικό ἀπόθεμα πρὸς καταγραφή καί διάσωση*».²⁶ Ἐδῶ ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ ἀποψη πού διατυπώνει ὁ Δ. Κοσμόπουλος, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης θεωροῦσε τήν ἴδια τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους «*ἐξῶ ἀπό τούς ἰδεολογικούς ὅρους τῆς ἐποχῆς του*» μεταξύ ἄλλων καί ἐπειδή στό πλαίσιο τοῦ ἔθνους-κράτους ἡ Ἐκκλησία γίνονταν «*ἀποδεκτή μόνο στό μέτρο τῆς συνεισφορᾶς της στήν Ἐθνική Ἰδέα*».²⁷

Πιστεύω ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης μέ τή Φόνισσα ἐπιχειρεῖ νά ἀναπαραστήσει τήν ἀναπότρεπτη καί ὀλοσχερή κατάλυση τοῦ κοινωνικοῦ μορφώματος πού ἀντιπροσώπευε στή συνειδησὴ του ἡ νησιωτική κοινότητα τῆς Σκιάθου. Μέ τή Φόνισσα ὁ Παπαδιαμάντης συνθέτει μιά χωρίς λογική ἐπιχειρηματολογία «*προφητεία τοῦ παρόντος*», κατά τήν ἐκφραση τοῦ Δημήτρη Κυρτάτα,²⁸ πάνω στά χνάρια τῶν βιβλικῶν θεμάτων τοῦ κατακλυσμοῦ, κάτι ἀνάλογο μέ τό ἀνοιγμα τῆς ἑβδομῆς σφραγίδας στήν κατά Ἰωάννη Ἀποκάλυψη ἢ σάν μιά κατά Ἰερώνυμο Μπὸς ἀναπαράσταση τῆς κόλασης, αὐτό πού ὁ Κόπολα ὀνόμασε Ἡ Ἀποκάλυψη Τώρα. Δανειζόμενη τό σχῆμα τῆς Πολίτη θά πῶ ὅτι ἡ Φόνισσα ἀποτελεῖ μετωνυμία ὄχι τῆς δαρβινικῆς φύσης ἀλλά τοῦ ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, πού ἔχει καταλύσει τήν παλιά τάξη πραγμάτων καί τίς ἀξίες τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου. Καί βέβαια δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τυχαῖο ὅτι ἡ ἡρωίδα φέρει τό ὄνομα Φραγκογιαννοῦ, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ «*Φράγκος εἶναι μόνιμα, στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ πῖο μισητός ἐχθρός*».²⁹

Μέ βάση τήν ὑπόθεση αὐτή ἡ Φόνισσα δέν δρᾷ ὡς

ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ἀλλά ὡς ὄργανο αὐτῆς τῆς ἀμετάκλητης συντέλειας, ὡς ὁ Ἐξολοθρευτὴς Ἄγγελος πού ὁμως θά πληρώσει καί μέ τή δική του ζωὴ τό ἔργο πού ἀνέλαβε νά φέρει εἰς πέρας. Ὁ Ἄμνος τοῦ Θεοῦ ὁ αἶρων τήν ἁμαρτίαν τοῦ Κόσμου.

Προκειμένου νά περιγραφεῖ ἡ εἰσβολή τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ καί ἡ συντέλεια ἐνός κόσμου πού ἀλώνεται καθημερινά, ἐπιστρέφοντας στόν προκοινωνικό κόσμο τοῦ χάους, ὅπου ἔχουν καταλυθεῖ τά θεμέλια τοῦ πολιτισμοῦ ἀλλά καί τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τίποτα δέν μπορεῖ νά ἐξυπηρετηθεῖ τόν Παπαδιαμάντη καλύτερα ἀπό τήν ἀνατροπὴ τῶν ταξινομήσεων καί πῖο συγκεκριμένα τοῦ βασικοῦ ταξινομικοῦ σχήματος γυναίκα/ἄνδρας γυναίκα: φύση/πολιτισμός. Καί τήν ἀνατροπὴ αὐτὴ τήν πραγματοποιεῖ μέ ἀπόλυτη συνέπεια, ἀποδομώντας σημεῖο πρὸς σημεῖο τό συγκεκριμένο δίπολο: ἡ Φόνισσα εἶναι μιά γυναίκα πού συνδέεται μέ τή φύση ὄχι ὡς περιέχουσα τόν οἰκιακό χῶρο ἀλλά μέ τήν ἐκτός οἰκισμένου χώρου φύση, μιά φύση πού ἡ ἴδια τὴ γνωρίζει πολύ καλά καί μπορεῖ νά τὴ χρησιμοποιεῖ ὡς καταφύγιο μέ τήν πραγματικὴ ἀλλά καί μεταφορική σημασία τοῦ ὄρου. Μιά τέτοια γυναίκα, κόρη μάγισσας, γεννᾷ παιδιά πού θά ἀποδειχθοῦν ἀνίκανα νά ἀναπαραγάγουν τὴ ζωὴ: τὰ μὲν ἀγόρια στήν κοινωνική, τὰ δὲ κορίτσια στὴ βιολογική ἐκδοχή της. Ἡ γυναίκα αὐτὴ πού ἀναζητᾷ τήν ἐπικοινωνία της μέ τό θεῖο ἐκτός κοινότητος, ἔχει εἰσαγάγει στόν οἰκιακό χῶρο τήν παράμετρο τοῦ ὑπολογισμοῦ καί τοῦ συμφέροντος. Ἀπὸ τὴ φύση μαζεύει βότανα, ἄγρια χόρτα πού δέν προορίζονται νά μαγειρευτοῦν σάν τροφή ἀλλά νά δράσουν σάν μαγικές, ἐξωκοινωνικές δηλαδή οὐσίες. Καί πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶναι μιά γυναίκα πού ἔχει ὑπερισχύσει τοῦ συζύγου της, μέ τό ἀνδρικό πλέον παρουσιαστικό της (μέ τίς δύο «*μικρὰς ἄκρας μύστακος ἄνω τῶν χειλέων της*»), ἔχει γίνῃ κηδεμόνας του καί ἔχει οἰκειοποιηθεῖ ὅλους τούς ρόλους πού ἐμπίπτουν στό ἀνδρικό φύλο: χτίζει μόνη της τό σπίτι πού θά στεγάσει τήν οἰκογένεια, προικίζει τήν κόρη της, διεκδικεῖ τά μεροκάματα τοῦ συζύ-

25. Παπαγιώργης, Κ., Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ, Ἀθήνα, ἐκδ. Καστανιώτη, σ. 53.

26. Προγκίδης, Λ., 2000, «Τό Τυφλό Σοκάκι. Ἡ μικρὴ κοινωνία στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», στό *Ἡ κοινωνική διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, σ. 310.

27. Κοσμόπουλος Δ., 2002, ««Τρέφων ἄλλοκότους ἰδέας»», στό *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου γιὰ τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα, ἐκδ. Δόμος, σ. 272.

28. Κυρτάτας, Δ., 1994, *Ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη καί οἱ ἑπτὰ Ἐκκλησιεὶς τῆς Ἀσίας*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, σ. 94.

29. Saunier, G., 2002, «Ἀνατολή καί Δύση στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη», στό *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου γιὰ τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα, ἐκδ. Δόμος, σ. 272.

γου της, μέ δυό λόγια έχει πάρει στά χέρια της, ακόμη καί διά τής κλοπής, τό παιγνίδι του χρήματος καί τών συναλλαγών στον δημόσιο χώρο. Καί είναι σημαντικό νά έπισημανθει έδώ ότι αυτή ή μή δαμασμένη γυναικεία φύση τής Φραγκογιαννοϋς δέν συνδέεται μέ τήν εικόνα τής Εύας καί τής ανεξέλεγκτης γυναικείας σεξουαλικότητας αλλά, αντίθετα, μέ τήν πλήρη καταστολή του ένστικτου του έρωτα καί τήν απόλυτη επικράτηση του ένστικτου του θανάτου. Καί βέβαια, ή Φραγκογιαννοϋ άπειλεί γενικότερα τόν άνδρισμό τών άνδρων, όταν οι χωροφύλακες πού τήν καταδιώκουν άπευθύνουν ό ένας στον άλλο τήν κατηγορία «Καί νά μάς ρίξει κάτω μιά γυναίκα» (197).

Γιά τόν θρησκευόμενο Παπαδιαμάντη, ό άναρχος άτομισμός πού έχουν εισαγάγει στην κοινότητα οι έποικοι, «ή νέα τάξι των πραγμάτων» ένσαρκώνει τήν άναίρεση τής άποστολικής ρήσης ότι «γυναικί δέ διδάσκειν ούκ επιτρέπω, ουδέ αυθεντείν άνδρός, άλλ' είναι έν ήσυχία. Άδάμ γάρ πρώτος έπλάσθη, [είτα Εύα. καί Άδάμ ούκ ήπατήθη,] ή δέ γυνή άπατηθεΐσα έν παραβάσει γέγονε· σωθήσεται δέ διά τής τεκνογονίας, εάν μείνωσιν (αί γυναΐκες) έν πίστει καί άγάπη καί άγιασμώ μετά σωφροσύνης».³⁰ Πιστεύω ότι, άν μή τί άλλο, ή συστηματικότητα μέ τήν όποία καταλύονται μία προς μία στο συγκεκριμένο παπαδιαμαντικό κείμενο οι κύριες άντιστίξεις του διπολικού σχήματος, πείθει ότι άκόμη καί άν αυτό δέν άντιστοιχοϋσε άκριδώς στην πραγματικότητα τής νησιωτικής κοινωνίας των άρχων του είκοστού αΐώνα, ό άφηγητής πάντως τό χρησιμοποιεί ως κύριο άξονα, μέ βάση τόν όποιο κατασκευάζει τήν εικόνα τής όριστικής Άπώλειας καί Συντέλειας του κόσμου τής μικρής κοινότητας.

Δέν μπορώ νά άπαντήσω κατά πόσο ή προσφυγή αυτή μπορει νά θεωρηθει για τόν άφηγητή συνειδητή ή όχι. Θα τήν τοποθετούσα μάλλον στον κατά τό ένα ήμισυ συνειδητό καί κατά τό άλλο ήμισυ μη συνειδητό χώρο των στερεοτύπων, ως συλλογική άναπαράσταση πού μπορει νά έπιτελει τόν ιδεολογικό της ρόλο, χωρίς άκριθή άντιστοιχία προς τίς συγκεκριμένες κοινωνικές συνιστώσες. Όπωσδήποτε θα συμφωνούσα μέ τόν Χέρτζφελντ, για τόν ρόλο τής έθνικιστικής ιδεολογίας στη συγκρότηση των τοπικών ταυτοτήτων. Γεγονός παραμένει ότι τό Άπόλυτο Κακό για τόν άφηγητή τής Φόνισσας μόνο ως διάλυση των δεσμών πού συνέχουν τόν οικιακό χώρο μπορει νά παρασταθει, καί πάνω άπ' όλα ως κατάλυση του μητρικού ένστικτου, του όμφάλιου λώρου πού ένώνει τό παιδί μέ τή μάνα, συνέχοντας τόν κόσμο σε άδιάσπαστη βιολογική καί συνάμα κοινωνική όλότητα.

30. Έπιστολαί Παύλου, «Πρός Τιμόθεον» 1.2.12-15.

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΝΔΙΚΤΟΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΥΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΙΝΔΙΚΤΟΣ – ΤΕΥΧΟΣ 20
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κείμενα πού έπιχειροϋν νά άπαντήσουν σε έρωτήματα σχετικά με τις αναπόφευκτες άλλαγές στη νοηματοδότηση του πολιτισμού στους χρόνους τής ύψιμης νεωτερικότητας, στον τόπο μας καί ευρύτερα στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο μας.

ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΑΜΠΕΡΙΔΗ

ΔΟΣ ΜΟΙ ΤΟΥΤΟΝ
ΤΟΝ ΞΕΝΟΝ

Τό βιβλίο αυτό άναπαριστά τήν έσωτερική πορεία ένός άνθρώπου καθώς βιώνει χρόνια τώρα τή φυσική του ξενιτιά.

ΓΙΑΝΝΗ ΤΖΑΒΑΡΑ

Η ΑΠΑΞΙΩΣΗ
ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ

Οι νισεΐκες άπόψεις για τόν «θάνατο του θεοϋ» καί τόν «υπεράνθρωπο» σχολιάζονται άπό τήν χαϊντεγκεριανή σκέψη.

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

• ΚΑΛΛΙΔΡΟΜΙΟΥ 64, 114 73 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210. 88.38.007 - 210. 82.51.889
FAX: 210. 82.15.385

• ΕΞΑΔΑΚΤΥΛΟΥ 5, 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛ.: 2310. 23.10.83, FAX: 2310. 26.23.99
www.indiktos.gr, e-mail: indiktos@indiktos.gr

ANNA MARLY

Ἡ τροβαδοῦρος τῆς Ἀντίστασης

τῆς Μαρίλιας Κοσμοπούλου

Ἄννα Μαρλύ, τ' ὄνομα αὐτό σᾶς λέει κάτι; Προφανῶς ὄχι. Κι ὅμως ἦταν μιά μεγάλη προσωπικότητα.

Στίς 15 Φεβρουαρίου 2006, ἔσβησε ἡ Ἄννα Μαρλύ σέ ἡλικία 88 ἐτῶν, ἡ γυναίκα πού συνέθεσε τό τραγούδι πού ἐνέπνευσε καί στήριξε τήν ἐλπίδα καί τόν ἀγῶνα τῶν γάλλων ἀντιστασιακῶν ἐναντία στούς γερμανοῦς κατακτητές, τό συγκλονιστικό «Ὑμνος τῶν Παριζιάνων», ὁ Ὑμνος τῆς Ἀντίστασης, ἐν τέλει.

Ἡ Ἄννα Μαρλύ γεννήθηκε στίς 30 Ὀκτωβρίου 1917 στήν Ἁγία Πετρούπολη ἐν μέσω ἐπαναστατικῆς ἀναταραχῆς. Οἱ μπολσεβίκοι τουφέκισαν τόν πατέρα της τίς πρώτες ἡμέρες τῆς ἐπανάστασης. Τό 1919 ἡ Ἄννα Μπετουλίνσκι ἐξορίζεται στή Γαλλία μέ τήν ἐλληνικῆς καταγωγῆς μητέρα της καί τήν ἀδερφή της. Τό 1934 ἐμφανίζεται ὡς χορεύτρια στά μεγάλα ρώσικα μπαλέτα μέ τό ψευδώνυμο Ἄννα Μαρλύ καί ἀργότερα ὡς τραγουδίστρια στά μεγάλα παρισινά καμπαρέ. Ἡ κατάληψη τοῦ Παρισιοῦ ἀπό τά γερμανικά στρατεύματα τόν Ἰούνιο τοῦ 1940 ὀδηγοῦν τήν Ἄννα Μαρλύ γιά ἄλλη μιά φορά στήν ἐξορία: Ἰσπανία, Πορτογαλία καί τέλος Λονδίνο. Ἐκεῖ στρατολογεῖται ἐθελόντρια συσσιτιάρχης τοῦ ἀρχηγείου τῶν ἐλευθέρων γαλλικῶν δυνάμεων στό Κάρλτον Γκάρντεν, γίνεται χειρίστρια μηχανημάτων προβολῆς καί ἀργότερα δουλεύει στό θέατρο τοῦ στρατοῦ καί στό BBC. Συνεχίζει νά συνθέτει τραγούδια στήν κιθάρα της, τά ὁποῖα ἐρμηνεύει στούς συμμάχους στρατιῶτες.

Μιά μέρα, τέλη τοῦ 1942, ἡ Ἄννα Μαρλύ διαβάξει στόν ἀγγλικό τύπο γιά τή μάχη τοῦ Σμολένσκ. Ἡ ἀντίσταση τῶν ρώσων παριζιάνων στό Σμολένσκ τῆς ἐμπνέει ἕνα μελαγχολικό ρώσικο ποίημα τό ὁποῖο συνοδεύει μέ ἕνα χτύπημα στίς χορδές τῆς κιθάρας της, ἕνα τραγούδι *δγαλμένο ἀπό τά σωθικά*, ὅπως ἡ ἴδια λέει τό 2000. Τό τραγουδάει συνοδεύοντάς το μέ τήν κιθάρα της καί σαγηνεύει. Τό σφυρίζει ὡς σῆμα τῆς ἐκπομπῆς τοῦ BBC καί ἕνα βράδυ τό ἐρμηνεύει στά ρώσικα στό σπίτι τοῦ Ἐμμανουέλ ντ' Ἀστιέρ ντέ λά Βιζερί. Ὁ δημοσιογράφος Ζοζέφ Κεσέλ συγκινεῖται ἀπό τά

λόγια καί τή μελωδία καί γράφει μέ τόν ἀνιμῖό του, Μορίς Ντρυόν, τούς γαλλικούς στίχους. Στίς 30 Μαρτίου τοῦ 1943 ὁ Ζερμάν Σαμπλόν τραγουδάει γιά πρώτη φορά τό «Ὑμνος τῶν Παριζιάνων», τό τραγούδι πού ἐπρόκειτο νά γίνει τό σύμβολο ἀναγνώρισης ἀνάμεσα στούς Μακί, ὕμνος ἐναντία στή ναζιστική κατοχή καί μετά τό τέλος τοῦ πολέμου ὁ ἐπίσημος ὕμνος τῆς ἐλευθέρης Γαλλίας μαζί μέ τή *Μασσαλιώτιδα*.

Ἡ Ἄννα Μαρλύ ἐπιστρέφει στή Γαλλία μέ τή λήξη τοῦ πολέμου καί γνωρίζει τή δόξα. Τό 1947 διασχίζει μέ τήν κιθάρα της τή Λατινική Ἀμερική, ἀργότερα τήν Ἀφρική καί τέλος, τό 1959, ἐγκαθίσταται στήν Ἀμερική. Ἐξί χρόνια πρὶν τό θάνατό της μετακομίζει στήν Ἀλάσκα ὅπου καί πέθανε.

Τό 2000 δημοσίευσε ένα βιβλίο όπου διηγείται την πολυτάραχη ζωή της. Την ίδια χρονιά, με την ευκαιρία της έκδοσης των *Άπομνημονευμάτων* της, η Άννα Μαρλύ ήταν καλεσμένη του Πιέρ Άσουλίν στο ράδιο France-Culture. Ο γάλλος δημοσιογράφος κάθε Πέμπτη 7-9 τό πρωί έγραφε την έκπομπή του σέ ένα από τά ιστορικά καφέ του Μονπαρνάς, τό Select. Η Άννα Μαρλύ πού κλήθηκε στην έκπομπή του Πιέρ Άσουλίν διηγείτο ιστορίες μέ χιούμορ κάνοντας την παρέα νά γελάει, έως ότου ο δημοσιογράφος της ζήτησε νά έρμηνεύσει τόν ύμνο πού είχε τραγουδήσει άπειρες φορές σ' όλα τά γεωγραφικά πλάτη του κόσμου. «Σέ όποια γλώσσα θέλω;» ρώτησε καί τότε, αυτή ή προικισμένη μέ τόση δύναμη χαρακτήρα γυναίκα, άρχισε νά τραγουδά στά ρώσικα:

«Φίλε, άκούς τό μαύρο πέταγμα των γερακιών στίς πεδιάδες μας;

Φίλε, άκούς τίς υπόκωφες κραυγές της χώρας πού την άλυσσοδένουν;

Έμπρός παρτιζάνοι, εργάτες κι αγρότες, χτυπά συναγερομός!

‘Απόψε, αίμα καί δάκρυα θά χύσει ο έχθρός!».

Επικράτησε άπόλυτη σιωπή καθώς ή φωνή της Άννας Μαρλύ κάλυπτε τά πάντα καί ή δόνησή της ήταν τέτοια πού έκανε τούς πάντες νά σωπάσουν, νά σεβαστούν τά λόγια πού έβγαιναν από τό στόμα αυτής πού ένσάρκωνε την ψυχή καί τό πνεύμα της Άντίστασης:

«Φίλε, αν πέσεις, ένας άλλος βγαίνει από τή σκιά για νά πάρει τή θέση σου!

Αύριο μαύρο αίμα θά στεγνώσει ο καυτός ήλιος στους δρόμους

Τραγουδήστε σύντροφοι, τή νύχτα ή Έλευθερία μάς άκούει...».

Στό ρεφρέν άρχισε νά χτυπά μαλακά τό τραπέζι μέ τή γροθιά της για νά κρατά τό ρυθμό. Δακρυσομένοι άρχισαν καί άλλοι νά χτυπούν ρυθμικά τίς γροθίες τους, ύστερα καί άλλοι καί άλλοι, ώσπου καμιά έξηνταριά άνθρωποι ένώθηκαν σέ ένα συγκλονιστικό ψίθυρο του «Ύμνου των Παρτιζάνων».

Τήν πηγή της δύναμης των τριακοσίων περίπου τραγουδιών της μάς επιτρέπει ή ίδια ή Άννα Μαρλύ νά κατανοήσουμε μέσα από ένα απόσπασμα των *Άπομνημονευμάτων* της: «Η ζωή μας, ή ζωή μας, τί φάρσα! Δέν ξέραμε ότι θά υπήρχε πόλεμος, ότι θά υπήρχε πείνα καί άκόμη καί φυλακή όταν ήμασταν μικρές, χαϊδεμένες από την μητέρα μας, πού μάς έκανε νά βλέπουμε έναν κόσμο, έναν κόσμο πού ήταν σαν τό σπίτι της. Δέν είχαμε ποτέ μάθει σέ κανένα βιβλίο ότι έπρεπε νά μισήσουμε καί νά σκοτώσουμε για νά ζήσουμε... Τό σόκ του πολέμου μου έδωσε μυθολογικά φτερά, πέταξα πάνω από τό πεδίο της μάχης... πνίγοντας την άπελπισία μου κι αυτή των άλλων στον άγώνα καί στά τραγούδια μου».

Η Άννα Μαρλύ πέθανε. Ο Ύμνος των Παρτιζάνων θά μένει για πάντα, τό τραγούδι της Άντίστασης, θά φέρνει για πάντα στο νοϋ τούς μαχητές της σκιάς, της παρανομίας των Μακι της Γαλλίας καί όλης της Εύρώπης.

Ο ΥΜΝΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΤΙΖΑΝΩΝ

Φίλε, άκούς τό μαύρο πέταγμα των γερακιών στίς πεδιάδες μας;
Φίλε άκούς τίς υπόκωφες κραυγές της χώρας πού την άλυσσοδένουν;
Έμπρός παρτιζάνοι, εργάτες κι αγρότες, χτυπά συναγερομός!
‘Απόψε, αίμα καί δάκρυα θά χύσει ο έχθρός.

Βγείτε από τά όρυχειά, σύντροφοι, κατεβείτε από τά βουνά!
Βγάλτε τά όπλα, απ' τούς κρηψώνες τά μυδράλια, τίς χειροβομβίδες.
Έμπρός δολοφόνοι μέ τίς σφαίρες καί τά μαχαίρια, σκοτώστε γρήγορα!
Έμπρός σαμποτέρ, προσοχή στο φορτίο σου: δυναμίτης...

Είμαστε έμεις πού σπāμε τά κάγκελα των φυλακών για τ' άδέρφια μας
Τό μίσος στά σπλάχνα καί ή πείνα πού μάς σπρώχνει, ή δυστυχία,
Υπάρχουν χώρες όπου οι άνθρωποι όνειρεύονται στή ζεστασιά των κρεβατιών
Έδώ, βλέπεις, είμαστε έμεις πού άγωνιζόμαστε, έμεις πού σκοτώνουμε, έμεις πού σκοτωνόμαστε...

Έδώ, ο καθένας ξέρει τί θέλει καί τί κάνει όταν σκοτώνεται.
Φίλε, αν πέσεις, ένας άλλος βγαίνει από τή σκιά για νά πάρει τή θέση σου
Αύριο μαύρο αίμα θά στεγνώσει ο καυτός ήλιος στους δρόμους
Τραγουδήστε, σύντροφοι, τή νύχτα ή Έλευθερία μάς άκούει...

(μετάφραση: Μ. Κοσμοπούλου)

«Τό όπλο παρά πόδα.

Οἱ πολιτικοί πρόσφυγες τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμφυλίου πολέμου
στήν Ἀνατολική Εὐρώπη»

Βουτυρά Ε., Δαλκαβούκης Β., Μαραντζίδης Ν., Μποντίλα Μ. (ἐπιμ.)
Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005

τῆς Κατερίνας Λαμπρινού

Ο τίτλος τοῦ τόμου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος καί ἐπιλέχθηκε ὅπως σημειώνουν οἱ ἐπιμελητές του «γιατί ἡ φιλοσοφία του διατρέχει ὅλα τὰ κείμενα ἄμεσα ἢ ἔμμεσα» (σ. χν), ἦταν τό σύνθημα πού διατυπώθηκε σέ ἡμερήσια διαταγή τοῦ Γενικοῦ Ἀρχηγείου τοῦ ΔΣΕ, τόν Ὀκτώβρη τοῦ 1949 τίς ἡμέρες τῆς ὀριστικῆς κατάληξης τῆς ἐμφύλιας διαμάχης πού ἐβρισκε τήν Ἑλλάδα στήν πλευρά τῶν δυτικῶν δυνάμεων καί τίς ἠττημένες δυνάμεις τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ νά ἔχουν ἀποσυρθεῖ, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, στό ἔδαφος τῆς γειτονικῆς Ἀλβανίας. Ἐκεῖ, στίς 9 Ὀκτωβρίου τοῦ 1949, συνέρχεται ἡ Κεντρική Ἐπιτροπή τοῦ ΚΚΕ διατυπώνοντας τήν ἀπόφαση ἀποδοχῆς τῆς ἡττας καί τῆς ὑποχώρησης. Ἡ πρακτική τοῦ κόμματος ὅπως διατυπώνεται στήν 6η ὀλομέλεια τοῦ 1949 εἶναι διττή καί ἀποτυπώνει χαρακτηριστικά τίς συνειδητές καί ἀσυνειδητες ἀδράνεις μιάς μεταβατικῆς γιά τό Κομμουνιστικό Κόμμα περιόδου, ἀπό τή στρατηγική τῆς ἐνοπλης σύγκρουσης σέ μιά ἀναθεωρημένη πολιτική τακτική ἐνός κόμματος πού ἀναγνωρίζει τήν ἀνάγκη κοινοβουλευτικῆς ἐκφρασης καί νομιμότητας. Τό Κόμμα ἀφενός ἀναγνωρίζει τήν ἀνάγκη μεταφορᾶς τοῦ βάρους τῆς δουλειᾶς στίς πόλεις, μέ τήν ἀναδιοργάνωση τῶν ἀναγκαστικά παράνομων κομματικῶν ὀργανώσεων καί «τῶν χώρων μαζικῆς πάλης», τήν ἐξεύρεση νόμιμων δυνατοτήτων ἐκφρασης μέσα στίς ἀσφραγισμένες συνθήκες καταστολῆς πού ἐπικρατοῦσαν, καθώς καί

τήν τακτική ἐπιλογή τῆς ἀποκατάστασης ἢ ἀνασυγκρότησης ἐνός ἐνιαίου ἀριστεροῦ μετώπου, θέση πού ἐπί τῆς οὐσίας φαίνεται νά ἀποτελεῖ καί τόν πυρήνα γιά τή μετέπειτα ἴδρυση τῆς ΕΔΑ.¹ Ἀφετέρου ἀποφασίζει τή διατήρηση παρτιζάνικων τμημάτων ὡς μέσο πίεσης καί ἐπιμένει νά χαρακτηρίζει «προσωρινή» τήν ὑποχώρηση τοῦ ΔΣΕ. Ἡ τακτική αὐτή τῆς ἐνοπλης παρουσίας καί ἐνδεχομένως μέ ἀξιώσεις ἐνοπλης ἐπιστροφῆς ἐρχεται νά συμπληρώσει καί τό τμήμα τῆς ἀπόφασης πού ἀφορᾶ τόν ἀριθμό ἐκείνων τῶν ἀγωνιστῶν πού ἔχουν ἐξέλθει ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο καί ἔχουν διαφύγει στό Μπουρέλι τῆς ὁμορφῆς Ἀλβανίας. Διατυπώνονται συμπυκνωμένα στή θέση ὅτι:

«τό ΚΚΕ πρέπει νά ἀναπτύξει πλατιά ἰδεολογική πολιτική καί ὀργανωτική δουλειά στά τμήματα τοῦ ΔΣΕ, πού τραβήχτηκαν ἀπό τήν Ἑλλάδα. Πρέπει νά ἐξασφαλίσει τήν παραπέρα πολεμική προετοιμασία, κατάρτιση καί ἐκσυγχρονισμό τῶν ἀξιωματικῶν καί μαχητῶν, καθώς

1. Παλαθανασίου Ι., «Τό όπλο παρά πόδα»: Λεκτική πολεμική ἢ πολιτική ἀνασυγκρότησης, στό Νικολακόπουλος Η., Ρήγος Α., Ψαλλίδας Γ., (ἐπιμ.), Ὁ Ἐμφύλιος πόλεμος: ἀπό τή Βάρκιζα στό Γράμμο, Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949, Θεμέλιο, 2002.

καί τήν κομματική τους διαπαιδαγώγηση καί τήν ανύψωση τοῦ πολιτικοῦ καί ἰδεολογικοῦ τους ἐπίπεδου πού εἶναι χαμηλό²».

Ἄναγνωρίζεται ἔτσι τό τμήμα τῶν ἤδη ἐκπατρισμένων ἀγωνιστῶν ὡς ἕνα διαφοροποιημένο σῶμα πού ἔχρηζε συγκεκριμένης ἀντιμετώπισης καί εἶχε νά ἐπιτελέσει ἕναν ἰδιαίτερο ρόλο, ἀπό τή στιγμή ἄλλωστε πού θά συνυπῆρχε γιά ἕνα ἀπροσδιόριστο χρονικό διάστημα μαζί μέ τήν ἐξόριστη κομμουνιστική ἡγεσία στίς νεοσύστατες Λαϊκές Δημοκρατίες καί στή Σοβιετική Ἑνωση.

Ἡ ἀμφίδρομη πολιτική τακτική πού διαγράφεται στό κείμενο τῆς 6ης ὀλομέλειας ἔχει σάν τελικούς ἀποδέκτες τούς πρόσφυγες μέ δύο τρόπους. Ἀπ' τή μιά πλευρά τό ΚΚΕ σάν ἕνα ἰδιόμορφο κόμμα-κυβέρνηση,³ μέ ἄτυπη ἀλλά οὐσιαστική ἐξουσία, φαίνεται ὅτι στοχεύει νά δουλέψει ἰδεολογικά, πολιτικά καί ὀργανωτικά στό σῶμα τῶν ἐκπατρισμένων, ἕνα σῶμα πού περιλαμβάνει μέλη καί μὴ μέλη τοῦ κόμματος. Ἀπ' τήν ἄλλη πλευρά τό σῶμα αὐτό φέρεται ἐφεξῆς νά θέλει ἡ ἡγεσία τοῦ κόμματος νά ἀποτελέσει ἕναν προνομιακό χῶρο ἐκπαίδευσης, θωράκισης καί ἀντλησης νέων στελεχῶν πού θά διαμόρφωναν τίς προϋποθέσεις καί θά καθοδηγοῦσαν τήν ἀνασυγκρότηση τοῦ νόμιμου καί παράνομου μηχανισμοῦ στό ἐσωτερικό τῆς χώρας.⁴

Ὁ συνδυασμός τῆς διακήρυξης τῆς «προσωρινῆς ὑποχώρησης» καθῶς καί τό σύνθημα «τό ὄπλο παρά πόδα», μέ τήν πρακτική ἐφαρμογή τῆς πολιτικῆς πού ὑπονοοῦσαν, σημεῖο τῆς ὁποίας ἦταν καί ἡ στρατιωτική ἐκπαίδευση τῶν ἐκπατρισμένων, διαμόρφωσε γιά ὅλη τή δεκαετία τοῦ '50 τόν τρόπο ὀργάνωσης τῆς ζωῆς στήν ὑπερορία. Παράλληλα, ἔδωσε πάτημα στήν ἑλληνική κυβέρνηση γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ «πλάσματος τῆς ἀνταρσίας», μιά σειρά κατασταλτικῶν μέτρων στό πεδίο τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν πού ἐπέκτειναν τό ἐμφυλιακό κλίμα καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς μετεμφυλιακῆς περιόδου καί ἀποτέλεσαν τόν κατεξοχῆν ἀνασταλτικό παράγοντα γιά τόν ἐπαναπατρισμό. Σύμφωνα καί μέ τήν εἰσαγωγή τῶν ἐπιμελητῶν τοῦ τόμου αὐτῆς ἡ πολεμική «σέ καθάρᾳ λεκτικό [...] ἐπίπεδο, στό πλαίσιο μιᾶς ἐλεγχόμενης ἐπιθετικότητας» (σ. xv), πολύ περισσότερο σάν ἄμεσο στόχο εἶχε νά ἀνασυγκροτήσει τίς δυνάμεις στό ἐσωτερικό τῆς ἀριστερᾶς τήν ἐπαύριο μιᾶς ἐπώδυνης καί δυνάμει διαλυτικῆς ἤττας καί νά τονώσει πολιτικά καί ἠθικά τούς ἐκπατρισμένους ἀγωνιστές, χωρίς ἐπί τῆς οὐσίας νά συμπυκνώνει ρεαλιστικά τό πολιτικό σχέδιο τοῦ κόμματος γιά τά ἐπόμενα χρόνια.⁵

Ἡ ἄρνηση τῆς παραδοχῆς τοῦ ὀριστικοῦ τέλους τῆς ἐποποιίας καί τοῦ ὀράματος τῶν μαχητῶν τοῦ ΔΣΕ φαίνεται ὅτι θεωρήθηκε ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ κόμματος σάν ἡ σωστή ἐκείνη μέθοδος πού θά διατηροῦσε σέ ἐγρήγορη καί ἐτοιμότητα τό σῶμα τῶν προσφύγων γιά τήν προσαρμογή σέ ἕνα ἐντελῶς δια-

φορητικό *modus vivendi* στίς χῶρες τοῦ Ἀνατολικοῦ μπλόκ καί ταυτόχρονα γιά τή σταθερή προσήλωση σέ ἕνα κόμμα πού θά ἐξακολουθοῦσε νά παραμένει ὁ προνομιακός φορέας «ἀνασύνταξης τοῦ λαϊκοδημοκρατικοῦ κινήματος».

Τούς ἐπόμενους μήνες οἱ πρόσφυγες χωρίζονται σέ δύο βασικές ἀποστολές πού μέ ἐμπορικά πλοῖα ξεκινοῦν ἀπό τό λιμάνι τῆς Ἀλβανίας: σέ ὅσους μέσω Δαρδανελίων καταλήγουν στή Σοβιετική Ἑνωση καί σέ ὅσους μέσω τοῦ Γιβραλτάρ μεταφέρονται στή Γδύνια (Γκντάνσκ) τῆς Πολωνίας καί ἀπό ἐκεῖ ὀδηγοῦνται στίς λοιπές Λαϊκές Δημοκρατίες. Σύμφωνα μέ τόν πρῶτο ἀπολογισμό στήν 3η Συνδιάσκεψη τοῦ ΚΚΕ,⁶ τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1950, ἀρκετά διαφωτιστικό γιά τήν κατανόηση τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐκτοπισμένου πληθυσμοῦ, φαίνεται ὅτι 55.881 ἄτομα βρέθηκαν στίς Λαϊκές Δημοκρατίες καί στήν Τασκένδη τοῦ Οὐζμπεκιστάν. Οἱ 37.984 ἐνήλικες πού ἀντιπροσωπεύουν τό 69,3% τοῦ ἐκπατρισμένου πληθυσμοῦ εἶχαν κατανεμηθεῖ ὡς ἐξῆς: Ρουμανία 3.920, Τσεχοσλοβακία 7.475, Πολωνία 7.868, Οὐγγαρία 4.394, Βουλγαρία 2.347, Τασκένδη 11.980.⁷ Τό σύνολο αὐτό ἐγκαταστάθηκε στίς διάφορες χῶρες στή βάση ἑνός γενικοῦ σχεδιασμοῦ ὅπου διάφορα κριτήρια καί παράγοντες συνυπολογίστηκαν κάθε φορά, τόσο ἀπό τή μεριά τοῦ ΚΚΕ ὅσο καί ἀπό τήν πλευρά τῶν διαθέσιμοτήτων καί προγραμματισμῶν τῶν χωρῶν ὑποδοχῆς.

2. Ἀπόφαση τῆς 6ης ὀλομέλειας τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, 9 Ὀκτωβρίου 1949, «Ἡ νέα κατάσταση καί τά καθήκοντά μας», ὀ.π., σ. 18.

3. Κράτος ἐν κράτει, ὀνόμασαν προσφυῶς ἡ Πόπη Πολέμη καί ἡ Ἄννα Ματθαίου τήν ἰδιότυπη κρατική ἐξουσία τοῦ ΚΚΕ ἐπί τῶν πολιτικῶν προσφύγων πού ὅμως ἦταν κατεσπαρμένοι σέ ὅλες τίς Λαϊκές Δημοκρατίες. Βλ. *Διαδρομές τῆς Μέλπωσ Ἀξιώτη, 1947-1955, Μαρτυρίες καί κείμενα ἀπό τά ΑΣΚΙ*, ἐκδ. Θεμέλιο, 1999.

4. Ἡ συγκρότηση μαζικῶν παράνομων ὀργανώσεων στήν Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε τή βασική κατεύθυνση τῆς πολιτικῆς τοῦ ΚΚΕ τήν περίοδο 1951-55. Γιά τό σκοπό αὐτόν πραγματοποιήθηκαν συνεχῆ καί συστηματικῆς ἀποστολῆς μεσαίων καί ὑψηλόβαθμων στελεχῶν ἀπό τήν ὑπερορία, πολλά ἀπό τά ὁποῖα συνελήφθησαν.

5. Δές καί Παπαθανασίου Ι., «Τό ὄπλο παρά πόδα»: Λεκτική πολεμική ἡ πολιτική ἀνασυγκρότησης, ὀ.π.

6. «Εἰσήγηση στήν 3η Συνδιάσκεψη τοῦ ΚΚΕ πᾶνω στό 2ο θέμα: Ἡ κατάσταση καί τά προβλήματα τῶν πολιτικῶν προσφύγων στίς Λαϊκές Δημοκρατίες», *Τό ΚΚΕ, Ἐπίσημα Κείμενα*, τόμος ἔβδομος, σ. 482-3.

7. «Εἰσήγηση στήν 3η Συνδιάσκεψη τοῦ ΚΚΕ πᾶνω στό 2ο θέμα: Ἡ κατάσταση καί τά προβλήματα τῶν πολιτικῶν προσφύγων στίς Λαϊκές Δημοκρατίες», ὀ.π.

“Αν κάπως έτσι έχει τό πλαίσιο μετακίνησης και τό σχέδιο τοῦ κόμματος γιά τούς μαχητές τοῦ ΔΣΕ πού βρέθηκαν ἐκτός Ἑλλάδας, ἡ πραγματικότητα τῆς ἑλληνικῆς προσφυγιάς μετά τήν ἀφιξη τῶν ἐκπατρι-σμένων ἀγωνιστῶν στίς χώρες τῆς ὑπερορίας εἶναι ἕνα ζήτημα γιά τό ὁποῖο γνωρίζουμε ἐλάχιστα. “Ὅπως σημειώνει στό παρόν βιβλίο ἡ Βενετία Ἀποστολίδου, «εἶναι ἕνα ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον ἐρευνητικό πεδίο στό ὁποῖο διασταυρώνεται ἡ ἑλληνική ἐμπειρία τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί ἡ μετεμφυλιακή τῆς συνέχεια, μέ τήν εὐρωπαϊκή ἐμπειρία τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων» (σ. 249). Ἡ ὁποία ὁμως δέν ἔχει γίνει ἀντικείμενο συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης καί πραγμάτευσης, τόσο ἐλλείπει πηγῶν ἀλλά καί μιᾶς γιά πολλά χρόνια, πολιτικά προορισμένης ἀδράνειας τῆς ιστοριογραφικῆς ἐρευνας ἀπέναντι σέ θέματα πού ἀπτονται τοῦ Ἐμφυλίου καί τῆς μετεμφυλιακῆς περιόδου. Πράγματι γιά πολλά χρόνια τό κύριο βάρος τῶν τεκμηρίων γιά τήν ἀνασυγκρότηση τῆς ἐποχῆς καί τήν κατανόηση τῶν μηχανισμῶν τῆς ὑπερορίας ἐναπόκειταν στίς προσωπικές μαρτυρίες προσφύγων. Ἀναγνωρίζοντας ὅτι ἡ χρήση ἀπομνημονευμάτων ὡς ιστοριογραφική πηγή ἐνέχει ἕνα ὑπαρκτό πρόβλημα, ἐφόσον ἡ διωμμένη ἱστορία εἶναι «μιά ἱστορία κατασκευασμένη στό μέτρο τῶν βεβαιότητων (τῶν συγγραφῶν)»⁸, ἡ διαμορφωμένη ἀπό τίς ἐπιλεκτικές λειτουργίες τῆς μνήμης καί τίς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναπλάσεις μέ τό βάρος τῆς μεθύτερης γνώσης, κάθε ἐπιστημονική μελέτη, ὅπως καί ὁ ἐν λόγῳ συλλογικός τόμος, εἶναι καλοδεχούμενη. Τό σῶμα τοῦ παρόντος τόμου ἀποτελοῦν 14 ἀπό τίς ἀπό τίς 21 συνολικά εἰσηγήσεις στό συνέδριο πού διοργανώθηκε τόν Ἰούλιο τοῦ 2003 στό Μονοδένδρι τῶν Ζαγοροχωρίων ἀπό τό «Δίκτυο γιά τή Μελέτη τῶν Ἐμφυλίων Πολέμων» καί τό «Ἑλληνικό Λογοτεχνικό καί Ἱστορικό Ἀρχειῶ» (ΕΛΙΑ). Ἡ ὀπτική τῶν συγγραφῶν τοῦ τόμου ἐπικαθορίζεται ἀπό τό ἐπιστημονικό πεδίο ἀπ’ τό ὁποῖο προέρχονται, ἐνῶ στίς περιπτώσεις τοῦ Γρηγόρη Φαράκου, τοῦ Ἡλίου Γιαννακάκη καί τοῦ Θανάση Μητσόπουλου ἐνσωματώνει καί τή βιοματική προσέγγιση. “Ὅπως παρατηροῦν οἱ ἐπιμελητές τοῦ τόμου ἡ θεματολογία τοῦ συνεδρίου ναί μέν ἔθιξε πολλές πλευρές τοῦτες ὁμως «δέν εἶναι ἀρκετές νά συμπληρώσουν τήν εἰκόνα τῆς (...) ὅπως καί ὅλα ὅσα κατά καιροῦς γράφτηκαν, ὀριοθετοῦν τό φαινόμενο καί δέν προχωροῦν στήν οὐσία του» (σ. xi). Πράγματι οἱ θεματικές καί οἱ προβληματισμοί πού ἀναπτύσσονται, ἀνάλογοι ὅπως εἶναι φυσικό μέ τίς ἐρευνητικές διαθέσιμότητες, προσεγγίζουν μᾶλλον «περιφερειακά» τά ζητήματα τῆς πολιτικῆς προσφυγιάς. Οἱ ἐρευνητικές διαθέσιμότητες, ὡστόσο, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι εἶναι πάντα ἀνάλογες μέ τά ζητήματα πού κρίνονται ἐνδιαφέροντα πρὸς διερεύνηση ἀπό τούς ἐκάστοτε ἐρευνη-

τές καί μέ τά ἐρευνητικά ἐρωτήματα πού τίθενται ἀπό αὐτούς τούς ἰδίους.

Ἰδιαίτερος στόχος, συνομολογοῦν οἱ ἐπιμελητές, δέν εἶναι τά «μεγάλα γεγονότα τῆς περιόδου, οἱ “ἐπώνυμοι” πρωταγωνιστές, ἀλλά τά “μικρά”, οἱ βιωμένες προσφυγιές –τόσες σέ ἀριθμό ὅσοι καί πρωταγωνιστές καί ἡ ἀνάγκη νά μήν περιθωριοποιηθεῖ τό ἀτομικό ἀλλά νά ἀναγνωριστεῖ ἡ σχέση του μέ τό συλλογικό καί νά ἐνταχθεῖ στό εὐρύτερο πλαίσιο» (σ. xv). Προφανῶς ἡ «δίωση» τῆς ἱστορίας εἶναι καί αὐτή μέρος τῆς. Ἡ ἱστορία ἄλλωστε γράφεται καί πραγματώνεται ἀπό τά ὑποκείμενά της. Οἱ προϋποθέσεις ὁμως ὑπό τίς ὁποῖες μιᾶ ἀνθρωπολογική ὀπτική μπορεῖ νά ἐμπλουτίσει τήν ιστοριογραφική ἐρευνα εἶναι τεράστια κουθέντα. Ἡ ἐνταξη τῆς διωμμένης ἱστορίας στό εὐρύτερο πλαίσιο ἀπαιτεῖ καί τήν ταυτόχρονη διασαφήνιση καί ἐπεξεργασία τοῦ πλαισίου αὐτοῦ. Διότι ἡ μνήμη δέν εἶναι μόνη τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας, ἀν καί τήν τροφοδοτεῖ. Μιά συνολική ἐπιστημονική προσέγγιση τῆς ἱστορίας τῆς πολιτικῆς προσφυγιάς, αὐτό πού συχνά ἀποκαλεῖται ἔργο ἀναφορᾶς, αὐτή τή στιγμή δέν ὑπάρχει. Μένει νά γραφεῖ, καί ὁ συγκεκριμένος τόμος μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο, λίγο ἕως πολύ θά συμβάλει.

Τό παρόν βιβλίο χωρίζεται σέ ἕξι βασικούς θεματικούς ἄξονες. Ὁ ἕνας ἀπτεται τῶν ἐθνοτικῶν διαστάσεων τοῦ ζητήματος μέ τό κείμενο τοῦ Ἰάκωβου Μιχαηλίδου πού ἀφορᾶ τούς 19.000 Αἰγιάτες, τούς Σλαβομακεδόνες δηλαδή πρόσφυγες ἀπό τήν Ἑλλάδα στή Λαϊκή Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας καί τόν ρόλο πού ἔπαιξε ἡ Ἐνωση Προσφύγων ἀπό τή Μακεδονία τοῦ Αἰγαίου (ιδρύθηκε ἀπό στελέχη πού ἔχοντας διαφωνήσει μέ τήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ εἶχαν καταφύγει ἀπό τό 1944 στή Γιουγκοσλαβία) στίς διπλωματικές διαμάχες μεταξύ Ἑλλάδας καί Γιουγκοσλαβίας μέ κεντρικό διακύβευμα τίς ἐθνικές διεκδικήσεις, καθώς καί τήν εἰσήγηση τῆς Ρίκης Βάν Μπουσχότεν πού μιλάει γιά τόν τρόπο πού διαμορφώθηκαν οἱ σχέσεις μεταξύ ἑλληνόπουλων καί Σλαβομακεδόνων στήν ὑπερορία καί τίς μεταλλαγές στή νοσηματοδοσία τοῦ συνθήματος τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας «Ἐνότητα καί Ἀδελφότητα», ὅπως αὐτές διαμορφωνταν ἀπό τό εὐρύτερο πλαίσιο τῶν σχέσεων Μόσχας-Βελιγραδίου.

Στόν θεματικό ἄξονα πολιτικοί πρόσφυγες καί λογοτεχνία ἐντάσσονται τά κείμενα τῆς Βενετίας Ἀποστολίδου, ἡ ὁποία σχολιάζοντας τή λογοτεχνική ἐκδοτική παραγωγή ἀποφαίνεται ὅτι ἐνῶ τό κομματικό ἐκδοτικό θέλησε νά δώσει φωνή στοῦς ἐκπατρι-

8. Ἡλίου Φίλιππος, «Οἱ Βιωμένες Ἱστορίες καί ἡ Ἱστοριογραφική Προσέγγιση», *Ἱστορικό τοπίο καί ἱστορική μνήμη: Τό παράδειγμα τῆς Μακρονήσου*, Φιλίστωρ 2000, σ. 159.

σμένους λογοτέχνες, ώστόσο τά έργα μέ αναφορά στή ζωή τής προσφυγιάς είναι λίγα, όπως καί τής Κωνσταντίνας Εύαγγέλου, πού προσεγγίζει τά κοινωνικά χαρακτηριστικά τών προσφύγων μέσα από τήν *Άρραβωνιαστικά του Άχιλλέα* τής Άλκης Ζέη καί τή *Μητριά Πατρίδα* του Μιχάλη Γκανά. Ένας επιπλέον θεματικός άξονας είναι ή αναφορά στή γυναίκα πολιτική πρόσφυγα στή Βουλγαρία καί στίς άπεικονίους τής γυναίκας στά σχολικά έγχειρίδια στά κείμενα τής Κατερίνας Τσέκου καί τής Μαρίας Μποντίλα αντίστοιχα, ενώ πτυχές τής ζωής τών Μαρξιστών-Λενινιστών προσφύγων καί τών έκπατρι-σμένων στήν Τρανσυλβανία παρουσιάζουν τά κείμενα του Νίκου Κουλούρη καί Δημήτρη Σταματοπούλου. Ένδιαφέρον παρουσιάζει καί τό κείμενο του Paul Hradecny για τούς 200-300 στρατιώτες του Έθνικού Στρατού πού βρέθηκαν στήν Τσεχοσλοβακία ως αιχμάλωτοι πολέμου καί επαναπατρίστηκαν τό 1954 μαζί μέ τούς πρώτους πολιτικούς πρόσφυγες.

Πλούσια είναι ή θεματική πού άφορά μιά ιδιαίτερη πτυχή του ζητήματος του έμφυλιου πολέμου καί τής προσφυγιάς, τή συγκέντρωση καί τήν απομάκρυνση παιδιών κατά τή διάρκεια του Έμφυλιου τόσο από τόν κυβερνητικό όσο καί από τόν Δημοκρατικό Στρατό, μιά ευαίσθητη κοινωνικά πραγματικότητα πού συγκρότησε για τά επόμενα χρόνια ένα ακόμα πεδίο αντιπαράθεσης για τίς δύο αντίπαλες παρατάξεις. Η μετακίνηση τών παιδιών εκ μέρους του Δημοκρατικού Στρατού στίς εκτός τών συνόρων παραμεθόριες σοσιαλιστικές χώρες καί ή περαιτέρω διεκπεραίωσή τους στίς διάφορες περιοχές τών Λαϊκών Δημοκρατιών αποτέλεσε έναυσμα αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, ή οποία εξακολουθεί καί στίς μέρες μας νά επανέρχεται περιοδικά στο προσκήνιο, ενώ αποδείχθηκε ιδιαίτερος προσφιλές μέσο, όπως αναπτύσσει ή Τασούλα Βερβενιώτη στο ενδιαφέρον κείμενό της, ψυχολογικής πίεσης τής κοινής γνώμης καθ' όλη τή διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Είναι μείζων ο ρόλος πού έπαιξε τό ζήτημα τής μετακίνησης τών παιδιών στίς Λαϊκές Δημοκρατίες, από τή στιγμή πού τέθηκε στήν άρένα τής πολιτικής αντιπαράθεσης από τή Δεξιά σέ αντίσταθμισμα τών καταγγελιών τής Άριστεράς για τήν πολιτική τών εκτελέσεων καί τών στρατοπέδων κατά τή διάρκεια του Έμφυλιου, αλλά καί μετά τό πέρας του, σέ συνθήκες πώλωσης, όπου λειτουργήσε ως «έσκεμμένη ιδεολογική καί πολιτική έπιχείρηση». Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τής ΕΒΟΠ καί του ΚΚΕ τά παιδιά πού μεταφέρθηκαν στήν υπερορία από τόν ΔΣΕ άνέρχονται στίς 25.000 περίπου καί σύμφωνα μέ τήν κυβέρνηση τής Άθήνας σέ 28.000. Τά παιδιά αυτά προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τίς περιοχές τής Μακεδονίας καί τής Θράκης οι οποίες βρισκόνταν εντός τής σφαίρας διεξαγωγής τών πιό σκληρών πολεμικών έπιχειρήσεων, ενώ προπομπός τής διενεργούμενης

άποστολής είχαν σταθεί οι μετακινήσεις πρώην Έλασιτών του 1945 στο Μπουλκες τής Γιουγκοσλαβίας. Τήν ίδια περίοδο 13.000-18.000 παιδιά βρέθηκαν στίς «παιδοπόλεις» πού δημιούργησε ο Έρβανος «Πρόνοια Βορείων Έπαρχιών τής Ελλάδος» καί ή βασίλισσα Φρειδερίκη στο πλαίσιο επίδειξης ενός φιλανθρωπικού έργου εκ μέρους του παλατιού μέ άπώτερο στόχο τήν κατοχύρωση τής θέσης του στους πολιτικούς έμφυλίους (σ. 103). Η Βερβενιώτη εξετάζει τή ρητορική περί «παιδομαζώματος» εντός του διπόλου «Έλληνες» - «Έαμοβούλγαροι»/«Σλαβοκομμουνιστές». Η έκτενης χρήση του όρου «παιδομαζώμα», μέ όσα ανακαλούσε στή συλλογική μνήμη, κατάφερε «άριστοτεχνικά» νά παγιωθεί, καθιστώντας τήν κομμουνιστική ήγεσία ύπόλογη. Είχε άλλωστε ακριβώς μεταφέρει τά παιδιά στή Βουλγαρική καί Γιουγκοσλαβική επικράτεια, πράγμα πού έμοιαζε νά επιβεβαιώνει τούς χαρακτηρισμούς τής προπαγανδιστικής φρασεολογίας.

Τά δύο λοιπά άρθρα τής θεματικής, τόσο τό κείμενο του Θανάση Μητσόπουλου για τήν εγκατάσταση καί τήν εκπαίδευση τών παιδιών στίς Λαϊκές Δημοκρατίες όπου άποτυπώνονται οι συνθήκες ευνούικης μεταχείρισης καί μέριμνας, όσο καί τής Ειρήνης Λαγάνη, ή οποία έρευνά τόν τρόπο πού ή διαμάχη Τίτο-Κομμινφόρμ αντικατοπτρίστηκε στήν εκπαίδευση τών σλαβόφωνων καί έλληνόφωνων παιδιών πού βρέθηκαν στή Γιουγκοσλαβία προσκομίζουν χρήσιμες πληροφορίες.

Για τό τέλος κρατάμε τίς παρουσιάσεις του Ήλιου Γιαννακάκη για τήν εγκατάσταση τών προσφύγων καί του Γρηγόρη Φαράκου για τόν ρόλο τών πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα, μέ προσωπική εμπειρία καί οι δύο τής πολιτικής προσφυγιάς, οι οποίοι φαίνεται νά επανέρχονται στά γεγονότα μέ τό μάτι του έρευνητή (τό όποιο ποτέ δέν είναι ουδέτερο), διεκδικώντας ένα δικό τους έρμηνευτικό σχήμα για τό ζήτημα.

Τό σχήμα πού παρουσιάζει ο Γιαννακάκης, μέ σαφείς αναφορές στήν «άναθεωρητική» ιστορική προσέγγιση, τοποθετεί τήν πρώτη περίοδο τής προσφυγιάς στά χρόνια πού στίς Άνατολικές Χώρες «τά κομμουνιστικά κόμματα στήν έξουσία επιβάλλουν μέ τή βία τό σοβιετικό μοντέλο [σ. 3]. Ο έλληνικός έμφύλιος, μήτρα του φαινομένου τής ελληνικής προσφυγιάς, παρουσιάζεται ως «πτυχή τής σοβιετικής στρατηγικής σύγκρουσης μέ τή Δύση» (σ. 7), ενώ έμμέσως ύπονοείται ότι αποτέλεσε έναν από τούς άξονες τής «έπεκτατικής σοβιετικής πολιτικής» (σ. 8). Η «άδιαφοροποίητη μάζα τών προσφύγων» (σ. 4) όπως έβλεπε τό ΚΚΕ σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα τό σώμα τών προσφύγων βρισκόταν σέ καθεστώς έπα-

γρύπνησης ενόψει ενός «τρίτου γύρου», ενώ τό σύνθημα «τό όπλο παρά πόδα» τής ήγεσίας τοῦ ΚΚΕ στόχο εἶχε νά τοῦς ἀποπροσανατολίσει. Ὡστόσο, ἐνῶ ὁ Γιαννακάκης ἐπιβεβαιώνει ὅτι «ὁ χρυσός κανόνας τοῦ διεθνoῦς κομμουνιστικοῦ κινήματος ἀπαγόρευε στά κομμουνιστικά κόμματα νά παίρνουν τήν παραμικρή πρωτοβουλία στρατηγικῆς καί ἰδεολογικῆς τάξεως, χωρίς τή ρητή συγκατάθεση τής Μόσχας» (σ. 7) ἐρχεται νά ἐρμηνεύσει τή μεταφορά τοῦ κύριου μέρους τῶν μαχητῶν τοῦ ΔΣΕ στή μακρινή Τασκένδη ὡς σῆμα ἐκ μέρους τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης γιά μείωση τῆς ἔντασης στήν περιοχή τῶν Βαλκανίων, κάτι πού προφανῶς ἀντιβαίνει στήν προηγούμενη ἐρμηνεία του γιά προετοιμασία τοῦ σώματος τῶν προσφύγων ἀπό τό ΚΚΕ γιά τόν «τρίτο γύρο». Στή συνέχεια τοῦ ἄρθρου του ὁ Γιαννακάκης δίνει ἐν περιλήψει πολλά στοιχεῖα γιά τήν προσφυγική καθημερινότητα μέχρι τό 1957, τόσο γιά τήν ἐθνική καί κοινωνική σύνθεση τοῦ «Λαοῦ τοῦ ΚΚΕ» στό «refugee land» του, ὅπως τό ὀρίζει, γιά τίς κομματικές ἀνακαταγραφές, γιά τήν ἐδαφική κινητικότητα τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν, γιά τόν ἀλόηχο τῶν γεγονότων τῆς Τασκένδης, γιά τίς σχέσεις τοῦ ΚΚΕ μέ τά ΚΚ τῶν χωρῶν ὑποδοχῆς, ζητήματα γιά τά ὅποια ὡστόσο οἱ παραπομπές ἀναφορᾶς λείπουν κι ἔτσι δέν ὑπάρχει κάποια τεκμηρίωση, ἀπό τή στιγμή μάλιστα πού δέν ἀναφέρεται σέ συμβάντα ἀλλά ἀπ' εὐθείας στήν προσωπική του ἐρμηνεία γιά τά διάφορα θέματα. Γιά παράδειγμα, μιλά γιά «ψυχολογική ἄρνηση» (σ. 17) τῶν προσφύγων νά ἀφομοιωθοῦν ἀπό τόν ντόπιο πληθυσμό ἀπό τή στιγμή πού καί ἡ ἑλληνοκεντρική ἐκπαίδευση καί ἡ λειτουργία πολιτιστικῶν συλλόγων γιά τή διατήρηση ἠθῶν καί ἐθίμων ἦταν καί κομματική ἀπόφαση καί πρακτική.

Ὁ Φαράκος ἀπό τήν ἄλλη πλευρά βλέπει τή δημιουργία πολιτικῆς προσφυγιάς στίς Ἀνατολικές Χῶρες ὡς τό ἀναγκαῖο κακό πού θά λειτουργοῦσε ὡς ἐφεδρεία γιά τή συνέχιση τῆς πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς δράσης (σ. 21). Τό ἄρθρο τοῦ ἐστιάζει στήν πρακτική τοῦ ΚΚΕ νά ἐκπαιδεύει στελέχη ἀπό τό σῶμα τῶν προσφύγων καί νά τά ἀποστέλλει στήν Ἑλλάδα προκειμένου νά δουλέψουν γιά τήν ἀνασυγκρότηση τῶν παράνομων ὁργανώσεων τοῦ κόμματος. Ἐκεῖνο πού ὁ Φαράκος φαίνεται νά ἰσχυρίζεται εἶναι ὅτι ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ εἶχε οὔτως ἢ ἄλλως ὑπολογίσει τή δημιουργία ἐνός σώματος προσφύγων στήν ὑπερορία γιά τή στελέχωση τοῦ παράνομου μηχανισμοῦ, βασιζόμενος στήν προηγούμενη ἐμπειρία τοῦ Μπουλκες καί τή στρατιωτική ἐκπαίδευση κυρίως πρώην μαχητῶν τοῦ ΕΛΑΣ γιά τή στελέχωση τοῦ ΔΣΕ.

Ἡ ἀναγκαστική ὑπερορία νομικά στηρίχθηκε στή διαμόρφωση τοῦ «πλάσματος τῆς ἀνταρσίας», στήν ἐκτίμηση δηλαδή ὅτι ἡ στρατιωτική δύναμη τῶν ἀνταρτῶν συνεχίζεται διότι δέν συνθηκολόγησαν,

ἀφοῦ οὐδέποτε ὑπογράφηκε πράξη τερατισμοῦ τῶν συγκρούσεων, πράγμα ἐπί τῆς οὐσίας ἀνέφικτο ἀπό τή στιγμή πού τό status τοῦ ἐμπόλεμου δέν εἶχε ἀναγνωριστεῖ στό ΔΣΕ καί ἄρα ἡ ἀπό κοινοῦ ὑπογραφή τῆς λήξης ἦταν ἀφενός ἀδύνατη καί ἀφετέρου δέν ἦταν καί νομικά ἀπαραίτητη. Ἔτσι, ἡ «λήθη» τοῦ παρελθόντος πού εἶχε ἐπανειλημμένα διακηρυχθεῖ ἀπό τοῦς ἡγέτες τῆς δεξιᾶς καί κυρίως τοῦ Κέντρου μπορεῖ νά ἰσχυε γιά τήν ἀμνήστευση τῶν «ἐγκληματιῶν πολέμου» ὄχι ὅμως γιά τοῦς μαχητές καί τίς μαχητρίες τοῦ ΔΣΕ, ἐνῶ οἱ προτάσεις γιά ψήφιση εἰδικoῦ νόμου γιά τή λήξη τῆς ἀνταρσίας καί τήν ἄρση τῆς ἰσχύος τῶν ἐκτάκτων μέτρων παρέμεναν κενό γράμμα.

Πάνω στό νομολογιακό αὐτό τέχνασμα βασίστηκε καί ἡ διατήρηση τῶν ἐκτάκτων μέτρων τοῦ Ἐμφυλίου τά ὅποια ἰσχυσαν μέ τή μορφή τοῦ παρασυντάγματος καί διαμόρφωσαν ἕνα ἀνελαστικό καθεστῶς γιά τό πεδίο τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν μέ τό ὅποιο ἦρθαν ἀντιμέτωποι οἱ ἐκπατριζόμενοι πρόσφυγες, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι δροῦσαν «ἀντεθνικῶς εἰς τό ἐξωτερικόν» ἐνισχύοντας «τόν διεξαγόμενον κατά τοῦ κράτους συμμοριακόν ἀγῶνα».

Πέρα ἀπό τήν ἀνελαστική πολιτική τοῦ Συναγερμοῦ καί τῆς μετέπειτα ΕΡΕ, ὁ χῶρος τοῦ Κέντρου ἄν καί τασοῦταν κατά τῆς ἀποψῆς ὅτι ἡ ἀνταρσία συνεχίζεται, ὡστόσο ἀρنيόταν καί τή γενική ἀμνηστία καί τή νομιμοποίηση τοῦ ΚΚΕ.

Καί ἀπό τήν πλευρά τοῦ ΚΚΕ ὅμως ἡ πολιτική τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἀναγκαστικῆς ὑπερορίας δέν εἶχε ὡς μέλημά της τόν ἐπαναπατρισμό καί ἀκολουθοῦσε τή λογική τῆς ἀπώθησης τοῦ ζητήματος μέ τή γενική θέση ὁ ἐπαναπατρισμός ἢ θά εἶναι μαζικός ἢ δέν θά ὑπάρξει καθόλου. Ἡ ἑτεροβαρῆς γραμμὴ τοῦ κόμματος ἀναθεωρεῖται μετά τήν 6η ὀλομέλεια τοῦ 1956, ὅποτε καί σταδιακά ἀνοίγει ἡ κουβέντα καί προτάσσεται ἡ ἀνάγκη γιά «ἄμεσο ἐπαναπατρισμό τῶν πολιτικῶν προσφύγων χωρίς ταπεινωτικούς ὅρους καί συμβιβασμούς», ἀφοῦ οἱ ἑλληνικές ἀρχές ἀπαιτοῦσαν τήν ἐκ τῶν προτέρων ἀνάληψη ὑποχρέωσης ἐκ μέρους τῶν ἐνδιαφερομένων ὅτι ἐπαναπατριζόμενοι θά ἀπέχουν ἀπό πολιτικές δραστηριότητες.

Στό μικρό διάστημα τῆς διακυβέρνησης Παπανδρέου (1963-1965), γύρω στό 70% τῶν προσφύγων ἔκανε ἐνέργειες προκειμένου νά ἐπαναπατριστεῖ, σέ μιά περίοδο πού καί σχετικές ἐλευθερίες ὑπῆρχαν καί δέν ἀπαιτεῖτο προκαταβολική τουλάχιστον δήλωση. Ἀπό τό 1950 ὡς τό 1967 ἐπαναπατρίστηκαν σύμφωνα μέ τά ἐπίσημα στοιχεῖα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Πολιτικῶν Προσφύγων 15.000 ἄτομα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἐπαναπατρίστηκαν σταδιακά στά χρόνια τῆς μεταπολίτευσης, μέ ρυθμίσεις ὡστόσο πού δέν ἰσχυαν γιά τοῦς Σλαβομακεδόνας πρόσφυγες οἱ ὅποιοι καί ἐξαιροῦνταν μέχρι προσφάτως ὡς «μὴ Ἑλληνες τό γένος».